

SULTAN II. ABDÜLHAMİD

SEYFULLAH ARPACI

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD

SEYFULLAH ARPACI

1976 yılında Ordu'da doğdu. 1995'te Ordu İmam-Hatip Lisesinden mezun olduktan sonra Antalya Akdeniz Üniversitesinde tarih bölümünü bitirdi. Kayseri Erciyes Üniversitesi SBE Yakınçağ Tarihi Bilim dalında "Sultan II. Abdülhamid Han ve Dönemi" ile alakalı çalışması ile yüksek lisans eğitimini tamamladı.

Hâlen özel bir eğitim kurumunda tarih öğretmeni olarak görev yapmaktadır. Eğitimciliğinin yanı sıra, yazı çalışmalarına devam etmekte olan yazar evli ve Tarık Buğra isimli bir çocuk babasıdır.

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD

IŞIK
YAYINLARI

SULTAN
II. ABDÜLHAMİD

Editör:
Fatih AKÇE

Görsel Yönetmen:
Engin ÇİFTÇİ

Kapak:
Abdurrahman KOÇ

Mizanpaj:
Necmi TOPAL

ISBN: 975-278-133-0
Yayın Numarası: 384
Emniyet Mahallesi Huzur Sok:
No: 5 34672
Kısıklı-Üsküdar/İstanbul
Tel : (0216) 318 42 88
Faks : (0216) 318 42 02
http://www.isikyayinlari.com

BASKI : ÇAĞLAYAN A.Ş.
Sarnıç Yolu No: 7 35410
Gaziemir/İzmir
Tel: (0232) 252 20 97/98

Baskı Tarihi
Mart / 2005

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Sosyal bilimler arasında tarihin görevi; toplumlara nereden geldikleri ve nereye gittikleri, hâdiseler karşısında ne gibi tavırlar sergilemeleri gerektiği şuurunu vermektir. Bu sebeple tarih araştırmaları, kültür politikalarının oluşmasında ve toplum kalkınmasında son derece önemli bir role sahiptir.

Tarih; değişmenin, ilerlemenin ve kalkınmanın bilimidir. Ve bu meyanda tarihten alınacak birçok ders vardır.

Yine tarihî vakalar, savunduğumuz dünya görüşlerinin ya da ideolojilerinin aklama aracı olmaktan çok, bir bilgi ve bilinçlenme kaynağı olarak incelenmelidir. İşte tarih, ancak o zaman, yukarıda bahsedilen hedeflere ulaşmada gerçek vazifesini ifa edebilir.

Türk milletinin, tarihte yüzlerce örnek lideri vardır. Bu liderler ancak tarafsız bir bakışla incelenebilirse insanlığa faydalı olabileceklerdir. 623 yıllık Osmanlı Devleti tarihinin ise belki de en popüler olanı Sultan II. Abdülhamid Handır.

Sultan II. Abdülhamid Han; Osmanlı sultanları içinde şüphesiz ki en çok tartışılanı ve hakkında en çok yazılıp incelenmiş olanıdır.* Tartışmalar onun şahsiyeti ve bilhassa hükümran olduğu zaman diliminde meydana gelen son derece önemli bazı hâdiseler etrafında yoğunlaşmıştır. Onun dönemi; Sanayi Devrimi ile birlikte yükselen Batı teknolojisi ve medeniyeti karşısında, ömrünün son günlerini yaşayan Osmanlı Devleti'nin ayakta kalma mücadelesi verdiği, bu amaçla çeşitli

fikir akımlarının ortaya çıktığı, yine bu akımların birbirleri ile kıyasıya mücadele ettiği oldukça sıkıntılı ve bunalımlı günler olmuştur…

Devletler ve şirketler uyumlu, davaya gönül vermiş, “peki” diyen ve gerektiğinde fikrini açıkça ifade eden kadrolarla yükselirler. Güçlü kadrolar, iyi vezir ve yardımcılar bulunmaz hazinedir. Bu hazineden mahrum liderlerin başarısı çok zordur. II. Abdülhamid Han bu zoru kısmen de olsa başarmış, o buhranlı günlerde milletinin izzet ve şerefini en güzel şekilde muhafaza edebilmiş nadir devlet adamlarındandır.

Onun*, “Osmanlı tarihini anlayanlar bilirler ki, bu ülke kuvvete dayanarak değil adalete dayanarak kurulmuştur. Eğer Osmanlı orduları gittikleri yere adalet yerine zulüm götürselerdi, bu imparatorluk kurulmadan çekirdek hâlinde parçalanırdı. Adalet meşruiyetin temelidir. Meşruiyet, hükmetmenin mesnedidir. Kuvvet meşruiyetin müeyyidesidir. Bu hâlde kuvvet meşruiyete, hükmetme adalete dayanmak zorundadır. Her kim ki adaletsiz hükmetmeye, meşruiyetsiz kuvvet kullanmaya kalkarsa yıkılır. Ordu, gayesi içinde elindeki kuvveti kullanırsa meşru, gayesi dışına kayarsa gayr-i meşrudur. Belki bazı şeyleri yakar, yıkar ama sonunda kendisi de yıkılır. Ve maalesef bu enkazın altında bir devlet de çöker.”* sözleri ise, onu hakkıyla tanıma ve devlet adamlığındaki ustalığını anlama noktasında bize çok güzel ışık tutuyor.

Şüphe yok ki; II. Abdülhamid Han, Osmanlı Devleti’nin, son döneminin tartışmasız başrol oyuncusu. Bu noktadan hareketle, onun en iyi şekilde tanınması ve tanıtılması oldukça önemli bir vecibedir. Biliyoruz ki; tarih her zaman ibrettir. İnsanlık ancak yaşanan tecrübelerden yeterince ders aldığı ölçüde başarılı olabilmiş ve ayakları üzerinde durabilmiştir. Hakkında kalem oynatmaya niyetlendiğimiz dönem ise bu noktada gerçekten oldukça fazla tecrübeye sahip bir zaman dilimini kapsamaktadır. Kısacası II. Abdülhamid ve hükümran olduğu devir, tarihin derin sularında saklı kalmış bir ibretler ve tecrübeler yumağıdır.

Bu aşamada ise, hem bugünün aydınlarıyla devlet yöneticilerine hem de geleceğin nesillerine Sultan II. Abdülhamid laboratuvarının

derin tecrübelerini öğrenmek, tetkik etmek ve bundan en güzel şekilde dersler çıkarmaktan başka yol kalmamaktadır.

Geçmişten adam hisse kaparmış... Ne masal şey!
Beş bin senelik kıssa yarım hisse mi verdi?
Tarihi tekerrür diye tarif ediyorlar;
Hiç ibret alınsaydı, tekerrür mü ederdi?

Söylenilecek en güzel sözü millî şairimiz Mehmed Akif söylüyor. Fazlasına ne hacet… Umarız ki Sultan II. Abdülhamid Hanı anlatabilme çalışmaları adına çorbada biraz da bizim tuzumuz olsun ve hak yerini bulsun kaygısıyla çıktığımız bu yolda, ifadelerimiz kalplerde ma'kes bulsun. Bu vesile ile de geleceğin tarihçileri, tarihin derinliklerine uzanan sırlı yolda inşallah aradığı gerçeklere ulaşsın.

Son olarak, bu tarz bir konunun belirlenmesi, planlanması aynı zamanda olumlu tenkit ve tetkikler ile en güzel şekilde hazır hâle getirilmesinde, maddî-manevî hiçbir yardımını esirgemeyen kıymetli fikir adamı ve gazeteci-yazar Taha AKYOL Beyefendi ile değerli hocam Doç. Dr. Metin HÜLAGÜ Beye, ayrıca araştırmanın her safhasında verdiği moral desteği ile kaynakların değerlendirilmesi, tashih edilmesi gibi aşamalardaki yardımlarından dolayı da, tarihçi eşim Nuray Hanımefendiye şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim.

Seyfullah Arpacı

2004 İstanbul

---

* NOT: Bu ifade yakın zamana kadar bütün çevrelerde ancak bir iddia olarak dile getirilmiş ancak bundan daha öteye geçememiştir. Fakat yazarımızın bu noktada Sultan II. Abdülhamid Han hakkında, günümüze kadar dünya çapında Türkçe ve çeşitli dillerde yazılmış olan bütün eserlerin (kitap, makale, yüksek lisans ve doktora tezi, hatırat, sempozyum, panel, seminer vs.) ayrıntılı listesini vererek hazırladığı aynı zamanda yüksek lisans tezi olarak da sunulan çalışması, II. Abdülhamid'in, gerçekten hakkında en çok eser yazılan hükümdar olduğunu ispat etmiştir. 465'i kitap, 439'u makale olup toplam 904 eserden oluşan eserlerin sayısal değerlendirmeleri grafikleriyle birlikte kitabımıza eklenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz.:

Seyfullah ARPACI, Sultan II. Abdülhamid Bibliyografyası, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2003.

GİRİŞ

Sultan II. Abdülhamid Han, şüphesiz ki Osmanlı padişahları için-de en çok tartışılanı ve hakkında en çok konuşulanıdır. Osmanlı tarihi-nin çok zorlu ve oldukça karmaşık bir döneminde tahta çıkan padişah, şahsî özelliklerinden çok döneminde meydana gelen oldukça önemli birtakım sosyo-ekonomik ve siyasal olaylar ve onun bu olaylar karşı-sındaki tutumu ile ya övülmekte veya şiddetli bir şekilde tenkit edil-mektedir.

Bugün Sultan II. Abdülhamid'in şahsı ile ilgili ithamlar veya onu sa-vunma adına girişilen mücadeleler önemsiz bulunabilir. Ancak 33 yıllık muazzam bir tarih dilimini kapsayan ve siyasî entrikalarla beraber Batılı fikir akımlarının hız kazandığı, buna karşılık Pantürkizm ve Panislâmizm tezlerinin boy gösterdiği, Batılı devletlerin siyasî ve psikolojik baskıları-nın doruk noktasına ulaştığı bir dönemi dikkate almamak mümkün değil-dir. "Tanzimat"la başlayıp "Meşrutiyet" ile alevlenen ve "Cumhuriyet" ile hız kazanan Batılılaşma sürecinin genel olarak aydınlarımız tarafından çok dikkatli bir biçimde değerlendirilmesi gerçeği ortadadır.

Yine günümüzdeki kültürel ve siyasal gelişmelerin temelleri ise hiç şüphesiz yakın tarihimizde aranmalıdır. İşte bu sebeple yakın dönem tarihimizin en önemli nirengi noktalarından biri olan II. Abdülhamid devri, oldukça büyük bir önem arz etmektedir.

Hakkındaki tartışmalar onun şahsiyeti ve bilhassa hükümran oldu-ğu zaman diliminde meydana gelen son derece önemli bazı hâdiseler

etrafında yoğunlaşmıştır. Onun dönemi; Sanayi Devrimi ile birlikte yükselen Batı teknolojisi ve medeniyeti karşısında, ömrünün son günlerini yaşayan Osmanlı Devleti'nin ayakta kalma mücadelesi verdiği, bu amaçla çeşitli fikir akımlarının üretildiği, yine bu akımların birbirleri ile kıyasıya mücadele ettiği oldukça sıkıntılı ve bunalımlı günler olmuştur.

II. Abdülhamid tahta çıktığında Osmanlı Devleti içte ve dışta tam bir bunalım içindeydi. Malî sıkıntı dayanılmaz seviyelere ulaşmış, diğer taraftan Avrupa kabuk değiştirircesine yeniden güçler dengesi arayışlarına saplanmıştı. Bu sebeple Avrupa'nın muhtelif başkentlerinden gelen baskılar oldukça sıklaşmaktaydı.

Başkent İstanbul'da ise siyasî çevreler meşrutî bir düzene geçilmesi ile Avrupa'nın siyasî baskılarının hafifleyeceği inancındaydı.[1] II. Abdülhamid'in bizzat hazırlayıp uygulama sahasına koyduğu siyaset ise özetle şöyle olmuştu:

Batıya karşı dengeci bir politika izlemiş, Avrupa devletlerini birbirine karşı kullanmış, hatta bunda bile "denge" faktörünü her zaman birinci planda tutmuştur. Doğuya yönelik olarak ise İslâmcı bir politika izleyip, "halifelik" sıfatını azamî derecede değerlendirebilmek gayesi ile meseleye oldukça fazla önem vermiştir. Bu bağlamda papalığın misyonerlik faaliyetlerine karşı Hindistan ve Japonya'ya Kur'an-ı Kerimler ve din âlimleri göndererek İslâmiyet'in yayılabilmesi için çalışmalara girişmiştir.[2]

Onun, genel olarak, emperyalist devletleri rekabete sürüklemek, tezada boğmak, birbirine düşürmek, iç ve dış meseleleriyle zayıf taraflarından yakalayıp hezimete uğratarak, hasta yatağındaki Osmanlı Devleti'ne rahat bir nefes aldırıp onu içten kurtarmanın çarelerini aramaktan ibaret olan dış politikası yanında iç politikası da ustacaydı.

---

1 Levon Panos Dabağyan; Sultan II. Abdülhamid ve Ermeni Meselesi, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001, s. 16

2 Dabağyan; a.g.e., s. 17

İç politikasının temel prensipleri ise özetle şu şekildeydi:

Memleket içinde zararlı fikir ve düşünceleri temizlemek, cahil kalmış halkın cehaletten kurtulmasını temin etmek, bu sebeple de Batının ilim ve teknolojisini alırken Batının millî değerlerinden halkını uzak tutarak, kendi değerlerimizin sağlam temelleri üzerine, Osmanlı Devleti'ni eski ihtişamına kavuşturmak, devlet ve hükümet bünyesine, yetişmiş, bilgili, millî ve manevî değerlerine bağlı sadık yöneticiler yetiştirerek tayin etmektir.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD HANIN HAYATI (1842-1918)

A. Kimliği ve Tahta Çıkışı

Sultan II. Abdülhamid Han, I. Abdülmecid'in 4. Kadın Efendisi Çerkez asıllı Tir-i Müjgân Kadın Efendiden Çırağan Sarayı'nda 21 Eylül 1842'de dünyaya gelen oğludur. O, 10 yaşına geldiğinde annesini kaybetti. Bu yaştan sonra ise babası I. Abdülmecid'in diğer eşi olan ve çocuğu olmayan Perestu Kadın Efendi tarafından evlâtlık edinildi. Bundan sonra artık onun terbiyesi altında onun kendi ifadesine göre gerçek bir ana şefkati ile büyütüldü. Perestu Kadın Efendi, 28 yıl onun "Valide Sultanlığını" ifa etmiştir.[3]

Çocukluğu ve ilk gençliği, Tanzimat Döneminin en parıltılı yılları içinde geçen[4] Şehzade Abdülhamid, kardeşi V. Murad ile birlikte ihtimamlı bir eğitim gördü. İlk eğitimini, sarayın alışılmış geleneğine göre, derin bilgileri ve devlet işlerine vukufları ile tanınan özel hocalardan aldı. Fevkalâde zekiydi, olağanüstü bir hafızası vardı ve pratik işlerle uğraşmaktan çok zevk alırdı.[5] Gerdankıran Ömer Efendiden Türkçe, Ali Mahvî Efendiden Farsça, Ferid ve Şerif Efendilerden Arapça ve diğer ilimler, Vakanüvis Lütfi Efendiden Osmanlı tarihi, Edhem ve Kemal Paşalar ile Gardet adlı bir Fransızdan Fransızca, Guatelli ve Lombardi

---

3 Ahmed Akgündüz; Bilinmeyen Osmanlı, OSAM Yayınları, İstanbul 1999, s. 265-267

4 Engin Akarlı; "II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı", Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 253-264

5 Kemal H. Karpat; İslâmın Siyasallaşması, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 292

adlı iki İtalyandan da musiki ve piyano dersleri aldı. Bir iki parça da olsa yazdığı şiirlerine bakılırsa sultanın şairlik yönü de vardır.[6]

Fetret devrinde saltanatlarını ilân eden Şehzade Süleyman ve Şehzade Musa Çelebi hesaba katılırsa 36'ncı, aksi takdirde 34'üncü Osmanlı padişahı olan II. Abdülhamid Han, 21 Ağustos 1876 Perşembe günü anayasaya dayalı meşrutî bir idare kurmak isteyen ve bu yüzden Abdülaziz'le V. Murad'ı tahttan indiren Midhad Paşa ve arkadaşları ile Meşrutiyeti ilân etmek ve bir Meclis-i Mebusan açmak vaadiyle Osmanlı Devleti tahtına geçmiştir.

31 Ağustos 1876 günü saat 12.00'de Topkapı Sarayı'nda altın tahta oturarak "Cülûs Töreni"[7] icra edildi. 7 Eylül 1876 Çarşamba günü ise gelenek üzere Saltanat Kayığı ile Eyüp'e giderek "Kılıç Alayı" ile kılıç kuşandı. Daha sonra bir at üzerinde Topkapı Sarayı'na geldi. Oradan da tekrar kayıkla Dolmabahçe Sarayı'na geçti. Dönüşte âdet olduğu üzere atalarından bazılarını ziyaret ederek sadakalar dağıttı. 14 Eylül'de şimdiki İstanbul Üniversitesi merkez binası olan Seraskerlik makamına gitti. Subaylarla yemek yedi. Orada bir nutuk verdi. Onun nutkuna Müşir Redif Paşa cevap verdi. 15 Eylül akşamı Yıldız Sarayı'nda nazırlar, devlet ve saray erkânı ile yemek yedi. Aralarındaki bütün ihtilafları unutup, yalnızca devlete hizmet etmeleri gerektiğini ifade eden bir nutuk söyledi. Daha sonra 18 Eylülde Kasımpaşa'da Bahriye Nezaretine gitti. Amiraller ve subaylarla karavana yemek yedi. 5 Ekimde Meşihatı[8] ziyaret edip ulema efendiler ile iftar etti. 9 Kasımda Haydarpaşa Askerî Hastahanesinde yaralı askerlerin hatırını sordu. Şehzadeler ve nazırlar ile beraber Marmara, Boğaz ve Karadeniz'de geziler düzenledi. Camilerde halkın arasında namaz kıldı. İşte bu suretle, görülmemiş derecede demokrat bir hükümdar şahsiyetiyle ortaya çıktı.[9] 32 yıl 7 ay ve 27 gün süren saltanatı, Osmanoğullarının saltanatı içinde, uzunluk bakımından; Kanunî Sultan Süleyman, Osman Gazi, IV.

6 Cevdet Küçük; "II. Abdülhamid", DİA, Cilt 1, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s. 223-224
7 Hükümdarların tahta çıkış töreni
8 Şeyhülislâmın makamı
9 Yılmaz Öztuna; Büyük Türkiye Tarihi, Cilt 7, Ötüken Yayınları, s. 133-134

Mehmed ve Orhan Gaziden sonra 5. sırada gelmektedir. 6. sırada ise Fatih Sultan Mehmed gelmektedir. 33 yıla yaklaşan saltanatının yalnız 30 yıl 5 ay 8 günü onun şahsî idare devresidir. Bu devre ilk Meclis-i Mebusanın tatili ile II. Meşrutiyetin ilânı arasındaki devredir. 27 Nisan 1909'da tahttan indirildiği zaman 66 yaşını 7 ay 7 gün geçiyordu. II. Meşrutiyetteki hükümdarlığı ise 9 ay ve 5 günden ibarettir. Kendisi, tahttan indirildikten sonra, kendisi ve ailesi önce Selanik'e sürgüne gönderilmiş, burada bir Yahudi zenginine ait olan Alatini Köşkü'nde üç buçuk yıl hapis hayatı yaşamıştır. 1913 yılında başlayan Balkan Savaşları sırasında Selanik'in tehlikeye düşmesi üzerine, buradan ayrılmamakta ısrar etmesine rağmen, zorla ikna edilerek ailesi ile birlikte İstanbul'a getirilmiştir. İstanbul'daki hayatını da Beylerbeyi Sarayı'nda gözaltında yaşayarak geçiren II. Abdülhamid Han, ilerlemiş yaşından dolayı hastalanarak 10 Şubat 1918 tarihinde 76 yaşında vefat etmiştir. Kabri bugün İstanbul Çemberlitaş'ta bulunan II. Mahmud Türbesi içindedir.

B. Görünüşü ve Bazı Hususî Özellikleri

"Babası Sultan Abdülmecid'in tabiri ile kuşkulu ve sükûtî (sessiz) olan oğlu Abdülhamid'in göğüsleri geniş, omuzları kalkık, vücudu ise zinde ve çevikti. Konuşması gayet sakin ve tane taneydi. Asık suratlı değildi. Güler yüzü ve tatlı dili ile insanların gönlünü rahatlıkla alırdı. Kahkaha ile gülmekten hoşlanmazdı. Ve hatta hiç kahkaha ile güldüğü görülmedi. Tabiî ve çok vakarlı bir yürüyüşü vardı. Gayet nazik idi. Her hâlinde bir farklılık vardı. Çok hassastı. Kalp kırmaktan azamî derecede sakınırdı. Zekâsı ve gönül alıcı muamelesi, yabancıların da hürmetini kazanmıştı. Bu sebeple işlerini kolaylıkla yaptırırdı. Hâl ve tavırlarında görülen mükemmelliğe hayran kalanlar, ona hizmet etmek, işlerini kolaylaştırmak hususunda yarışır ve aynı zamanda ona hizmetçi olmakla iftihar ederlerdi."[10]

---

10 Mehmed Aydın; Sultan II. Abdülhamid'in Liderlik Sırları, İzci Yayınları, İstanbul 1998, s. 13

Yaşına uygun, temiz, sade, intizamlı giyinmeye dikkat ediyor, üzerinde rütbe gibi şeyleri taşımaktan hoşlanmıyordu. Boynunda sadece "Hanedan-ı Âl-i Osman" nişanını taşıyordu. Kış ve yaz, önü iki sıra düğmeli ince veya kalın yumuşak kumaşlardan yapılmış uzun palto giyiyor, sağlığa en müsait kumaşları tercih ediyordu.

Giyim ve kuşamın önemli olduğunu, zarif olduğu kadar temiz ve itinalı giyinmenin hayatta bir intizam ifade ettiğini söyleyerek, kıyafetteki düzensizliğin fikir dağınıklığından ileri geldiğini belirtiyordu.

II. Abdülhamid, 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında dünyanın, hakkında en çok konuştuğu şahsiyetlerinden biri olmuştur.[11]

Osmanlı Devleti'nin son vakanüvisi (resmî devlet tarihçisi) olan Abdurrahman Şeref Efendi onu şöyle anlatıyor:

"Sima ve bünyesinde Osmanlı hanedanına mahsus alâmetler iyice görülürdü. Zeki ve hassas, tez anlayışlı, etrafını iyi gören bir adamdı. Mutat muamelesi çok nazik, sesi de halâvetliydi. Padişahlık ve halifelik makamının izzet ve vakarını tamamıyla korurdu. Tehdidini hakkıyla yerine getirmeye kadirdi. Lüzumunda şiddet göstermeyi ya da hiddetini teskin etmeyi de bilirdi. Bendegânını daima taltif etmiş, kendisi ile görüşen ecnebileri ise daima teshir etmiştir."[12]

Onun devrini iyi bilenlerden Nahid Sırrı Örik, onu tahlil ederken şunları ifade ediyor:

"Ecdadının pek çoğunda mevcut olan musikişinaslık, şairlik, hattatlık gibi bir vasfı yoksa da buna mukabil marangozlukta büyük bir maharete sahipti. Yapmış olduğu birçok dolap vesaire bu mahareti gösterir. Yunan Harbi'nde sakat düşen erlere de eliyle birer baston yapıp verdiği ve iyi ata binip iyi silâh kullandığı da malûmdur. Boyu ancak orta ve yüzü pek iri burnuyla güzelden ziyade çirkine yakın, sesinin ise kalın ve ahenkli olduğunu, boylu boslu ve güzel olmamasına

---

11 Akgündüz; a.g.e., s. 265-275

12 Reşat Ekrem Koçu; Osmanlı Padişahları, İstanbul 2000, s. 561

rağmen tavırlarında azamet karışık bir halâvet bulunup muhatapları-nı teshir eden itinalı bir sevimlilik ve nezakete malik olduğunu kendisini sevenler kadar sevmeyenler de teslim etmişlerdir. Sarayından "bizim ev" diye bahsedecek kadar da mütevazı kalmış olduğunu kaydetmek, çehresini tasvire çalışırken muvafık olur."[13]

Sultan Hamid, biraz Fransızca da bilirdi, fakat "Türkçesi" konuşma Türkçesine daha yakındı ve elit tabaka tarafından konuşulan ağır ağdalı Osmanlıcaya rağbet etmezdi.[14] Mizacı, zevkleri ve davranışları bakımından amcası Abdülaziz'e benzerdi. İkisi de sıradan Müslüman Osmanlıya, yüksek sınıf seçkinlerinden daha yakındı. Amca-yeğen bu halka yakın yönlerini annelerinden almış olabilirler. Çünkü ikisinin de annesi (sultanların çoğunun annesi gibi) halktandı; ama halk kültürünün tedricen yukarı tabakalara nüfuzunun da bunda etkisi olmuş olabilir.[15]

Yukarıda da ifade edildiği gibi, II. Abdülhamid, babası gibi bir erkek güzeli değildi ama kendisine çirkin de denilmezdi. Bu orta boylu adamın yüzünde kendisine has kıymetleri; bakışları, keskin işleyici elâ gözleri ve ince kemerli burnuydu. Sesi de vakanüvisin ifade ettiği gibi, halâvetli, bir devlet adamına yakışır tonda, ağır ve kalındı.[16] Çok dinler, az konuşurdu. Kendisi ile konuşanlara güven telkin eder, herkese karşı nazik davranırdı. Hoşlanmadığı kimselere bile güler yüz gösterir ve sevmediğini belli etmezdi. Genç yaşından itibaren temkinli yaşamayı düstur edinmişti. İçki içmez, her türlü sefahatten uzak sade bir hayat yaşardı. Batı müziğinden, tiyatro ve operadan hoşlanırdı. Devlet işlerinde değişik karakterdeki kimselerden faydalanmayı iyi bilir ve onlara, mizaçlarına uygun hizmetler verirdi. Önemli devlet meselelerinde karar vermeden önce değişik fikirdeki devlet adamlarının görüşlerini alır hatta bazen zıt görüşlü kimseleri huzurunda münakaşa ettirir, daha sonra kesin kararını verirdi. Sorumluluk taşıyan kararlarda konu-

---

13 Nahid Sırrı Örik; 150 Yılın Türk Meşhurları, İstanbul 1953, s. 44-54
14 Mim Kemal Öke; Vambery, Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü, İstanbul 1985, s. 4
15 Karpat; a.g.e., s. 294
16 Koçu; a.g.e., s. 562

yu meclise havale eder ve kararın oradan çıkmasını sağlardı. Dindar ve hayırsever bir insandı.[17] Ömrünün sonuna kadar dinine bağlı bir Müslüman olarak kaldı ve İslâm'ın, İslâm amel ve ibadetinin üstünlüğüne inandı.[18] Kan dökülmesinden asla hoşlanmazdı. 33 yıllık saltanatı süresince imzaladığı ölüm fermanları birkaç taneyi geçmez. Kimsenin rızkına mâni olmak istemez, yurt dışına kaçan veya sürgüne gönderilen siyasî muhaliflerine dahi, Midhad Paşa ve Namık Kemal örneğinde olduğu gibi maaş bağlatırdı.[19]

O, tarihe özellikle de yakın tarihe meraklıydı. Okumaktan çok, yakın tarihin önemli olaylarını ve kişilerini, bunları bilen kimselerden dinlemekten hoşlanırdı. Tarihin ibret sahnesi olduğuna inanırdı. Bu düşünceyledir ki, padişahlığı sırasında da tarih konularında sık sık sohbetler düzenleyecek, önemli sorunların tarihî gelişimine ilişkin belgelerden özel dosyalardan hazırlattıracak, tarihçeler yazdıracaktı.[20]

Ecdadından en sevdiği padişah, Yavuz Sultan Selim Handı. Almanya İmparatoru II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyaretinde, ona bu sevgisinden bahsetmiş, ona sevimli görünmek isteyen II. Wilhelm de memleketine dönüşünde "Yavuz Divanı"nın Alman matbaacılığının bütün hünerlerini göstererek basılmasını emretmiş, muhteşem bir cilt içinde bir nüshasını İstanbul'daki haşmetli dostu Abdülhamid'e yollamıştır.[21]

İsraftan hiç hoşlanmazdı ve cömert bir insandı, ama iktisatlıydı. İktisatsız cömertliğin ve ihtiyatsız cesaretin nelere mal olduğunu çok iyi biliyordu.[22]

İstisnalar hariç erken yatar ve erken kalkardı. Güneş doğmadan kalkar, her zaman âdeti olduğu üzere banyosunu yapar ve sabah namazını kıldıktan sonra dualar eder Kur'an-ı Kerim okurdu. İbadetlerini yaptıktan sonra kahvaltısını yapardı. Sabah kahvaltısı çok hafif olurdu.

---

17 Küçük; a.g.m., s. 223-224
18 Karpat; a.g.e., s. 282
19 Küçük; a.g.m., s. 224
20 Akarlı; a.g.m., s. 253
21 Koçu; a.g.e., s. 562
22 Yılmaz Öztuna; Sultan "II. Abdülhamid", Türkiye Gazetesi, 23 Nisan 1991

Yarım bardak sütü maden suyu ile karıştırıp içerdi. Maden sulu sütten hemen sonra kahvesini içer ardından masasının başına oturup tahminen 11.00'e kadar resmî işleri ile uğraşırdı.[23]

Çocukluğunda çok acı çekmiştir.10 yaşında annesini 19 yaşında babasını kaybetmiştir. Çektiği acılar onu daha da olgunlaştırmıştır İşte böylece o, artık eğitimine daha dikkat eder hâle gelmiş ve özellikle eğlenceden uzak durmaya, ağırbaşlı bir hayat yaşamaya başlamıştır. Hep okumak ve dünyada olup biten her şeyden haberdar olmak istemiştir. Bu nedenle hocalarının ve ilim ehlî insanların anlattıklarını dikkatle dinlemekten kendisini alıkoyan her şeyden kaçınmıştır. Mektep sıralarında bütün dikkatini derslerine vermiştir. İleride uygulayacağı devlet politikalarının temelleri de işte böylece atılmaya başlamıştır.[24]

Şehzadeliğinde spor, günlük işlerinden biri olmuştu. Mükemmel bir binici ve atıcıydı. Onun kayıkla Kız Kulesi'ne giderek oradan da denize girdiği söylenir. Kendisinin Tarabya üstündeki, kız kardeşi Cemile Sultanın da Alemdağ'daki çiftlikleri en sevdiği yerlerdendi. Buralarda gürültüden uzak, haftalarca kaldığı olurdu. Saltanatının son günlerine kadar da sarayındaki hususî marangoz atölyesinde, devrinin en mahir marangoz ustalarından biri olarak çalışmıştır.

Tutumlu idi. Kendisine tahsis edilen aylığı ve çiftliğini işleterek, hem hatırı sayılır bir servet edindi hem de para piyasaları ve işletmecilik hakkında deneyim ve bilgi kazandı. Eğlenceleri sınırlıydı. Sağlığına gösterdiği ve bütün ömrünce sürecek özen, içki ve aşırı zevklerden uzak durmasını sağladı.[25]

Onun zekâsı çok kuvvetliydi. Bir kere gördüğü ya da sesini işittiği kimseyi kesinlikle unutmazdı. Kuvvetli hafızası insanları hayrette bırakacak derecede idi.[26]

---

23 Ayşe Osmanoğlu; Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım), Selçuk Yayınları, İstanbul 1986
24 Joan Haslip; II. Abdülhamid Han, Terc.: Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul 1998, s. 51
25 Akarlı; a.g.m., s. 253
26 Osmanoğlu; a.g.e., s. 22

Sağlığına çok dikkat ettiği için çalışma saatleri, yemek ve istirahat saatleri son derece muntazam idi. Öğle yemekleri saray usulü üzere, genelde saat on birde akşam yemekleri de beşte yenirdi. Yemek hazır olunca odasına geçer, hanımı ile beraber yemeğe otururdu. Tek başına sofraya oturmamaya gayret eder, yemekleri ailesi ile yemekten hoşlanırdı.

Saltanatının yirmi yılı içinde -istisnalar hariç- her gün ailesi ile yemek yedi. Yemekten sonra odasındaki şezlonga uzanıp on beş-yirmi dakika dinlenir, sonra yine kalkıp sabahtan kalma işlerini görmek üzere, Selâmlık Dairesine geçer ve çalışmaya başlardı. Öğleden sonraki bu çalışma sırasında başkâtibi veya ikinci kâtibi, devlet adamlarından bazılarını kabul ederdi. Bu çalışma akşama kadar devam ederdi. Akşamları genelde bahçeye çıkar, orada paşalarla, beylerle gezer ve bazen Harem'e geçerdi. Bazen marangozhanesinde veya kütüphanesinde çalışırdı.[27] Çok yoğun işlerde gece yarılarına kadar Saray'da kaldığı olurdu. İşi olmadığı zaman yatsı namazından sonra derhâl dinlenme odasına çekilirdi.

II. Abdülhamid Han, mal israfından kaçındığı gibi zaman israfından da kaçınıyordu. Zamanını çok iyi kullanıyor, her şeyi bir plan ve program dâhilinde yapıyordu. Yaptığı veya yapacağı şeyleri mutlaka not ediyor, yaptıracaklarını da not ettiriyor ve her şeyi bir saate bağlıyordu.[28]

Ona göre başarının sırrı: *Cehaletten kurtulup âlim olmaktır*.

Kendisi iyi bir okuyucu idi. Kitap okumaktan büyük zevk alırdı. İlme âşıktı. Şehzadelik yıllarında başlayan okuma sevgisi, ömrü boyunca hep devam etti. Bilhassa Osmanlı tarihini çok iyi bilirdi. Padişahlığında Yıldız Sarayı'nda çok zengin bir kütüphane kurmuştur. İşte bu kütüphane dünyanın her tarafından getirilen eserlerle donatıldı. Günümüz İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinin temeli bu şekilde atılmıştır.

Gece yatmadan önce mutlaka kitap okurdu. Kızı Ayşe Sultan, yazdığı hatıratında bu konuda şunları nakletmektedir:

---

27 Osmanoğlu; a.g.e., s. 27
28 Aydın; a.g.e., s. 18

"Gündüzleri beni meşgul eden işlerin ağırlığından kurtulmak, zihnimi başka taraflara sevk edip düşüncelerimi defetmek ve rahat uyuyabilmek için her gece odamda kitap okutuyorum. Okuttuğum eser ciddi olursa büsbütün uykum kaçıyor. Onun için birtakım romanlar tercüme ettiriyorum." der ve gülerek ilâve ederdi: *"Küçüklüğümde dadım bana ninni söylerdi, şimdi de okunan kitaplar aynı tesiri yapıyor. Esasen yarı dinliyor, yarı dinlemeden uykuya dalıyorum. İşte benim uyku ilâcım da budur."*[29]

Onun çok huzurlu bir aile hayatı vardı. Hem örnek bir padişah hem de örnek bir aile reisiydi. Çocukları çok severek onlarla ilgilenmeyi, baba şefkati göstermeyi ihmal etmezdi. Bir evlâdının yanarak vefatı, başka bir çocuğunun hastalığının teşhis edilemeyerek ölümü, kendisini çok üzdü. Bunun üzerine "*Benim çocuğum kurtulamadı, kim bilir fakir fukaranın çocuklarına nasıl bakılıyor? Hiç olmazsa bir hastahane yaptıralım da benim gibi birçok babanın kalbi yanmasın.*" diyerek, Hamidiye Etfal Hastahanesini bugünkü adıyla Şişli Çocuk Hastahanesini kurdu. En seçme doktorları orada görevlendirerek, Almanya'dan getirilen en modern cihazlarla hastahaneyi donattı. Böylece birçok baba yüreği yanmaktan kurtulmuş ve onlar da kendisine dualar etmişlerdir.[30]

Sultan II. Abdülhamid Han, çocukların terbiye ve eğitimi hususunda çok gayret sarf ederdi. Çocuklarını okutmak için özel hocalar tutar ve onların eğitiminde çok titiz davranırdı. Vakit bulduğu zamanlarda kızlarından kimi isterse haber gönderip çağırır, onlarla görüşürdü. Gerek hanımlarının, gerekse kızlarının resmî işlere karışmasına asla izin vermezdi. Çünkü bunun devlet için pek hayırlı olmayacağına inanırdı.[31] O, çocuk terbiyesi konusunda "*Çocukların hataları direkt yüzlerine söylenmemeli, annesi tarafından ikazı temin edilmeli.*" derdi.

Yine,"*Kız çocukları sakin ve nazik hareketli olmalı.*" diyerek, kız çocuklarının giyiminin çok sade olmasını "cicili bicili" şeyler

29 Osmanoğlu; a.g.e., s. 23
30 Aydın; a.g.e., s. 24
31 Osmanoğlu; a.g.e., s. 15-16

giymemelerini isterdi. El işaretleri ve yüksek sesle konuşmalarından hoşlanmazdı. Büyüklerine, annelerine, kardeşlerine daima saygılı davranmalarını, önlerine geçmeyip sıralarını muhafaza etmelerini ister, şımarıklıktan hiç hoşlanmazdı. Erkek çocukları için ise "*Erkek çocuğu erkek gibi büyümelidir.*" derdi.[32]

Bilindiği üzere manzara resimleri ve marangozluğa oldukça meraklıydı. Vakit bulduğunda kendisine has marangozluk atölyesinde çalışırdı. Yaptığı sedefli, oymalı birçok eşya ise Yıldız Sarayı'nda saklanırdı.

Daha önce de ifade edildiği gibi, marangozluğa olan ilgisi babasının zamanında başlar. Abdülmecid zamanında Halil Efendi adında usta bir sanatkâr vardı. O da babası gibi bu ustadan ders aldı ve onunla birlikte çalıştı. Sarayda bir marangoz atölyesi açmıştı. Ve orada çalışmak en büyük zevklerinden biriydi. Sultan aynı zamanda çiniciliğe de meraklı idi. Hem marangozluk hem de çinicilik üzerine yaptığı eserlerini yabancı devlet adamlarına hediye olarak gönderirdi.

O, aynı zamanda çok iyi bir tüccardı. Ta şehzadeliğinden beri çiftlik işletiyor ve bol miktarda para kazanıyordu. Hatta tahta çıktığında (1876) dağıtılan altmış bin liralık "cülûs bahşişi"ni de kendi kazancından karşılayarak hazineye büyük fayda sağlamıştır.[33] Herkesin bir mesleğinin olmasını istiyor ve şöyle diyordu: "Çalış, çalış, çalış... Mesleğin olsun. İstersen padişah ol…"

Çok mütevazı idi. Kendisini başkalarından üstün görmez, kibirlileri de sevmezdi.[34] İstenmeyen olaylar karşısında sabırlı olmak, tahammül etmek ve soğukkanlılığını muhafaza ederek problemleri çözmek, onun hem başka bir yönü ve hem de en önemli liderlik sırrıydı.

II. Abdülhamid Han, milletini çok severdi. Her ne sebepten olursa olsun herhangi birine zarar gelmesine asla gönlü razı olmazdı. Vatan ve

32 Aydın; a.g.e., s. 26
33 Tahsin Paşa; II. Abdülhamid: Yıldız Hatıraları, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996, s.11
34 Necip Fazıl Kısakürek, Ulu Hakan Abdülhamid Han, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 1994, s. 317

milletin selâmeti için gece gündüz çalışır, uykusuz kalır ve gerektiğinde rahatını feda ederdi. Bu hususta kızı Şadiye Sultan şunları anlatıyor:

"Babam milletini delicesine severdi. Ahmetcik, Mehmedçik sözlerini kullandığı vakit öz evlâtlarından bahsediyormuş gibi yürekten gelen sevgisi derhâl yüzünden okunurdu. Babamın saltanatı zamanında bir tek harp hatırlıyorum. O da 1897 Yunan Harbidir. Bu benim çocukluk zamanıma rastlamıştır. Hatırladığıma göre Harem'deki dairelere top top bezler getirilip dağıtılmıştı. Yaralı askerler için gecelikler dikilirdi.

Hizmetkârlarımızla beraber sabahın erken saatlerinde, gece uyku saatimize kadar dikiş makinelerimizin başında, bizden istenilen sayıda giyeceği yetiştirmeye çalışırdık. Bu hummalı faaliyet, bütün muharebe müddetince devam etti. Ben de çamaşırlara düğme dikerdim. Aklımca büyük iş gördüğümü sanırdım.

Babam aramıza gelip:

- Aferin evlâtlarım!

Allah vatanımızı düşmanlardan muhafaza buyursun! derdi. Biz bu sözlerden kuvvet ve şevk alırdık. Zaman kaybolmasın diye gözümüzü iğnemizden ve makinemizden ayırmaksızın onu dinlerdik... Vatan! Vatan! Babam bunu bizlere ne kadar da çok söylemişti..."[35]

Kendisi dost kazanmada da ustaydı. Dost ve düşmanlarına verdiği hediyeler, gösterdiği güler yüz ve tatlı dil, samimiyet, kibirden uzak mütevazı kişiliği ile onları kendisine bağlıyordu.[36]

Yine bu noktada o, siyasî dehası bir yana daha önce de ifade edildiği gibi, fevkalâde zekâsı ve hafızası ile oldukça ünlüdür. Bu zekânın, başta vehim olmak üzere, kusurlu tarafları eksik değildir. Ancak umumiyetle, devrinin bütün devlet adamlarının üstüne çıkan bir zekâ, kurnazlık ve tecrübeye sahip olduğunda birleşilmektedir. İnsanlar üzerindeki tesiri de her

---

35 Kısakürek; a.g.e., s. 362
36 Aydın; a.g.e., s. 83

zaman çok övülmüştür. Babası gibi, hususî ilişkilerinde çok nazik olması, herkesi ayakta karşılaması, huzurunda yer öpülmek gibi bir ortaçağ âdetini kesinlikle yasaklaması, çok tesirli, tatlı, kalın bir erkek sesinin olması ve pek güzel konuşması, hiç kimseye, hatta çocuklarına dahi "sen" diye hitap etmemesi, birçok şahsı kendisine bağlamış ve 30 küsur yıllık, uzun şahsî iktidarının sebeplerinden biri olmuştur. Türk hükümdarları hakkında Avrupa'daki propagandadan sonra Sultan Hamid'i şahsen yakından tanıyan yabancılar, hiç ümit etmedikleri bir şahsiyetle karşı karşıya geldiklerini, hatıralarında belirtmeyi unutmamışlardır.[37]

Devletler ve şirketler uyumlu, davaya gönül vermiş, "peki" diyen ve gerektiğinde fikrini açıkça ifade eden kadrolarla yükselirler. Güçlü kadrolar, iyi vezir ve yardımcılar bulunmaz hazinedir. Bu hazineden mahrum liderlerin başarısı çok zordur. II. Abdülhamid Han bu zoru kısmen de olsa başarmış nadir devlet adamlarındandır.[38]

O, İslâmiyet'in emirlerini yapmakta ve yasaklarından kaçınmakta son derece hassasiyet gösterirdi. Yurt içinde ve dışında zararlı yayınların yapılmaması ve Müslüman evlâtlarının dinlerini ziyana uğratmamaları için mümkün olan her hizmet ve faaliyeti yürütmüştür.

Kızı Şadiye Sultan anlatıyor:

"Sıhhatli bir erkekti, sağlam bir bünyesi ve idmanlı bir vücudu vardı. Küçüklüğümde, onun sadece bir defa hastalandığını hatırlarım. Çok az uyurdu. Şafaktan önce kalkardı. Beş vakit namazını kılar, daima Kur'an-ı Kerim ve Buharî-i Şerif'i okurdu. Dindar, Allah-u Teala'ya bağlı, samimî bir Müslüman idi. Abdestsiz yere basmazdı. Çok çalışkandı."[39]

Acil bir iş zuhur edince, gecenin herhangi bir vaktinde uyandırılmasını ister, işlerin kesinlikle ertesi güne bırakılmasına rıza göstermezdi.

---

37 Öztuna; a.g.e., s. 138-139
38 Aydın; a.g.e., s. 171
39 Şadiye Osmanoğlu; Hayatımın Acı ve Tatlı Günleri, Bedir Yayınevi, İstanbul 1966, s. 115

Kısacası onun, son padişahlardan en büyük farkı bizzat *yöneten,* bir düşüncenin *sembolü* olan ve topluma *umut* verebilen bir kişiliğe sahip olmasıdır. Bu hâliyle II. Abdülhamid Han, gerçekten son yüzyıllarda Osmanlı toplumu nazarında, kalıplaşmış klasik bir padişah modeli değildir. Zıtlıklar yumağı manzarası arz eden, yani her telde oynayabilen fakat bildiği yolda ısrarla yürüyen şuurlu bir kişiliğe sahiptir.[40]

İşte bu noktada bütün bu anlatılanlara baktığımızda, M. Ali Kılıçbay'ın da ifade ettiği gibi, Osmanlılar, Batılılaşmanın ve bu meyanda ilerlemenin en yoğun dönemini 34. Osmanlı padişahı II. Abdülhamid döneminde -hem de her fırsatta kendisine isnat edilen istibdat rejimi suçlamalarına rağmen- yaşamışlardır.[41] Bu da bizim için oldukça önemli bir ölçü olsa gerektir.

C. Ailesi

1. Kadın Efendileri (Hanımları)

1. Nazik-eda Baş Kadın Efendi
2. Bedr-i Felek Baş Kadın Efendi
3. Safi-naz Nur-efsun 2. Kadın Efendi
4. Bidar 2. Kadın Efendi
5. Dilpesend 3. Kadın Efendi
6. Mezîde Mestan 3. Kadın Efendi
7. Emsal-i Nur 3. Kadın Efendi
8. Ayşe Dest-i Zer Müşfikâ (Kayıhan) 4. Kadın Efendi

2. İkballeri

1. Saz-Kâr Hanımefendi; 3. İkbal
2. Peyveste Hanımefendi; 2. İkbal
3. Fatma Pesende Hanımefendi; 3. İkbal
4. Behice (Maan) Hanımefendi; 4. İkbal
5. Saliha Naciye Hanımefendi; 4. İkbal

---

40 Bayram Kodaman; "II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler", Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 275-285

41 M. Tanju Akad; Osmanlıların Stratejik Sorunları, Kastaş Yayınları, İstanbul 1995, s. 208-209

3. Gözdeleri

1. Dürdane Hanım; Baş Gözde
2. Calibos Hanım; 2. Gözde
3. Nazlıyâr Hanım; 3. Gözde

4. Çocukları

a. Oğulları

1. Mehmed Selim Efendi
2. Mehmed Abdülkadir Efendi
3. Ahmed Nuri Efendi
4. Mehmed Burhaneddin Efendi
5. Abdürrahim Hayri Efendi
6. Ahmed Nureddin Efendi
7. Mehmed Bedreddin Efendi
8. Mehmed Âbid Efendi

b. Kızları

1. Ulviyye Sultan
2. Naile Sultan
3. Zekiyye Sultan
4. Fatma Naime Sultan
5. Seniyye Sultan
6. Seniha Sultan
7. Şadiye Sultan
8. Ayşe Sultan
9. Refia Sultan
10. Hatice Sultan
11. Aliyye Sultan
12. Cemile Sultan
13. Samiye Sultan[42]

42 Çağatay Uluçay; Padişahların Kadınları ve Kızları, Ankara 1992, s. 171-183, Akgündüz; a.g.e., s. 269

SULTAN II. ABDÜLHAMİD HANIN HİZMETLERİ

A. Eğitim ve Yönetim Alanındaki Hizmetleri

II. Abdülhamid, ülkenin imarı ile eğitim ve öğretim müesseselerinin vatan sathında yayılabilmesi iştiyakıyla çalışmıştır. Bilhassa eğitim alanında girişilen faaliyetler bu konuda zengin birer misal olmuştur. Şöyle ki; devletin muhtelif yerlerinde rüştiye (ortaokul) ve idadîler (liseler) açtırmıştır. Yüksek öğretim alanında; Dârülfünun (üniversite) tesis ettirmiştir. Ülke genelinde vakıf kütüphanelerini içerikleriyle tespit eden özel kataloglar yaptırmış, böylece öğrencilere kaynak bulmada geniş kolaylıklar sağlanmıştır.

Tahta çıktığı yıldan itibaren, özellikle 1882'den sonra başta pay-i taht (başkent) İstanbul olmak üzere devletin bilhassa eğitim alanındaki problemlerine eğilmiş ve kendi idealleri doğrultusunda eğitim yuvaları kurulmasını sağlayabilmek için her ne lâzım ise yapılmasını sağlamıştır.

Abdülhamid bürokrasiyi siyasetten uzaklaştırmaya ve profesyonelleştirerek ehliyetlerini arttırmaya çalışmıştır. 1878'de kamu hizmetlerini ve bürokrasiyi ıslah etmek için bir personel komitesi kurmuştur.[43]

Onun eğitim adına en büyük ideali, saltanata bağlı nitelikli kamu yöneticileri ile itaatkâr, disiplinli ve iyi yetişmiş ordu mensupları yetiştirilmesini sağlayabilmek olmuştur. Aslında hemen her devlet idarecisi için başlıca ideal olan bu istekleri, hasımları tarafından adeta bir suçmuş gibi gösterilmeye çalışılmış ve bugün de çalışılmaktadır. O, bu noktada, özellikle fikir adamları ile olan ilişkilerinde kendisine isnat edilen suçlamalara karşı hatıralarında şunları söylüyor:

"Ben hiçbir zaman okumuş adamdan korkmadım. Fakat birkaç kitap okumakla kendisini allâme sayan ahmaklardan çekindim ve onlardan uzak durdum. Avrupa milletlerinin lâboratuvarına imreneceğine, kılık kıyafetlerine imrenen Frenk delisi şaşkınlar, benim yanımda itibar

43 Karpat, a.g.e., s. 309

görmediler. Bundan pişman değilim. Hiç, her köyde bir cami ve caminin yanında bir mektep görmek için bu kadar yıl çabalamış bir padişah, bilgi ve akıl düşmanı olabilir mi?

Benim zamanımda basılmış kitaplara baksınlar, bir de sonrakilere… Avrupa'nın ne kadar büyük filozofu, âlimi, edebiyatçısı varsa bunların en seçilmiş eserleri benim zamanımda basılmış, satılmış ve okunmuştur. Benim korunmak istediğim Avrupa'nın bilgisi değil, Avrupa'nın düşmanlığı idi. Binlerce talebeyi Avrupa'ya göndererek okumalarını ben sağladım. Bunların içinden üç-beş çürük adam çıktı ama pek çokları devlete hayırlı hizmetlerde bulundular. Ben bunlarla iftihar ederim. Benim saltanatım günlerinde insanlar belki fazla gevezelik edememişlerdir ama fazlasıyla okumuşlar, öğrenmişler ve münevver insan olmuşlardır. Fındık kadar marifet gösteren bir insan, benden ceviz kadar ihsan görmüştür. Nasıl teşvik etmezdim ki, başımıza ne gelmişse, dünyada olup bitenlerden haberimiz olmadığı için gelmiştir. Tahta çıkar çıkmaz, o günlerde bazı Avrupa memleketlerine bile girmemiş telgrafı bütün ülkeye yaydım. Otuz bin kilometrelik telgraf hattı sürekli benim takibimle döşenmiş, köylere kadar götürülmüştür. Tahtelbahirin (deniz altı) tecrübeleri benim kesemden verilmiş para ile İstanbul'da yapıldı. O günlerde dünyada denizin altında giden bir gemiden İngiltere'nin bile haberi yoktu. Benden sonrakiler işin ucunu bırakmışlarsa bu günah bana yazılmayacaktır. Hayır! Tekrar ediyorum ve kırık kalbimle temin ediyorum ki ben; iyi, güzel, faydalı hiçbir şeyin düşmanı olmadım. Bunlara düşman olanlardan başka..." [44]

Kendisinin, Batılı anlamda ilme düşman olduğu ve bu yönde cereyan eden gelişmelere karşı tavır aldığı gerekçelerine karşı ise yine hatıralarında şunları söylüyor:

"Ben, akıllı insanların düşmanıymışım! Bunu utanmadan yazabiliyorlar. Eğer "akıllı" dedikleri, kendileri gibi ise, ben öyle akla hayatımın hiçbir gününde itibar etmedim. Yok, eğer gerçekten akıllı insanlara

44 İsmet Bozdağ; II. Abdülhamid'in Hatıra Defteri, Pınar Yayınları, İstanbul 2000, s. 84-85

düşman olduğumu söylemek istiyorlarsa, bir tek örnek versinler, hepsini kabul edeyim. Ben bütün hayatımda akıllı insan aradım. Ne yazık ki bulamadım. Hiç akla ve bilgiye düşman olsaydım, dârülfünunlar açar, Mülkiye-i Şahane gibi devlete ve millete bilgili insan yetiştiren mektepler kurar mıydım? Hiç akla ve bilgiye düşman olsam, horozdan kaçan genç kızlarımızın okuması için dârülmuallimatlar kurar mıydım? Hiç akla ve bilgiye düşman olsam Galatasaray Sultanîsi'ni Avrupa'nın üniversiteleri ayarına çıkarıp, orada talebelere hukuk dersleri okutur muydum? Ben Mülkiye-i Şahane'ye felsefe dersini koydurduğum zaman, bütün talebe "Bizi gâvur yapmak istiyorlar." diye ayaklanmıştı. Ama ben gâvurluğun bilgide değil, cehalette olduğunu biliyordum. Israr ettim, okudular, adını sadece hikmetle tebdil ettik. Dârülfünun'da da bu dersi "fizik" diye okuttuğum gibi...

Ben yalnız mektepler açarak okumuş insan yetişmesine çalışmakla kalmadım, kendi kendilerini yetiştirmek yolunda olanları da teşvik ettim. Cevdet Paşayı, Ahmet Midhad Efendiyi, Şemseddin Sami Efendiyi, hatta kendisini büyük tarihçi sanan (Mizancı) Murat Efendiyi ve daha nicelerini maddeten ve manen destekledim ve eser vermelerini sağladım. Diğer edebiyatçıları nasıl himaye ettiğimi daha önce söylemiştim. Dârüşşafaka, benden önce kurulmuştu. Ama bir türlü yürümüyordu. Devletimin yetimlerine hizmet için kurulmuş bir mektebi, bugünkü hâle getiren benim. Fakat ne kadar gariptir ki, bugün bana düşmanlık edenlerin hepsi, benim açtırdığım mekteplerde okumuş oldukları hâlde bana, "Akla ve bilgiye düşmandı. demekten maalesef utanmıyorlar..." [45]

---

45 Bozdağ; a.g.e., s. 83-84

1820-1908 Arası Osmanlı Devleti'nde

Yayınlanan Kitaplar [46]

YIL	1820-1839	1840-1859	1860-1876	1876-1908
Edebiyat	56	217	583	2950
Müsbet İlim	89	230	583	3891
Din	59	310	372	1307
Yönetim	13	55	118	946

Yukarıda verilen tablo bu noktada ortaya konulan tartışmalara en güzel cevap olsa gerektir. Gerekli yorumu ve kararı ise okuyucunun kendi fikir dünyasına bırakıyoruz…

Sanayinin gelişimi, tarımın modernizasyonu, sanat, zanaat ve iş-eğitimi de onun özellikle alâka duyduğu alanlar olmuştur. Dolayısı ile Mekteb-i Mülkiye, Mekteb-i Hukuk, Sanayi-i Nefise, Hendese-i Mülkiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane gibi ilim yuvalarının tesisine bilhassa önem verilmesini istemiştir. Bu noktada dikkatlerimizi çeken çok önemli bir husus vardır ki bu da; 1876-1886 yılları arasında açılan rüştiyelerde Arapça, Farsça ve bunlarla birlikte Fransızca eğitim yapılıyor olmasıdır.

1. Döneminde Eğitim Faaliyetleri ve İstanbul'daki Mekteplerin Miktarı

Kendi devrinde İstanbul'da 12 yüksek ve lise seviyesinde, 20 erkek, 9 kız, 8 askerî, 1 bahriye rüştiyesi, 19 erkek, 3 kız numune ilk mektebi ile 264 sıbyan mektebi kurdurmuştur. Batı tarzında ilk ve orta eğitimin hakikî kurucusu II. Abdülhamid Handır. Daha önce de temas ettiğimiz gibi bütün vilâyetlerde, sancakların çoğunda liseler açtırıp bunlar için özel binalar inşa ettirmiştir. Kazalarda orta mektepler tesis ettirmiş, İstanbul'da ise 6 tane lise açtırmıştır.

46 Orhan Koloğlu; Avrupa Kıskacında Abdülhamid, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 406

İbtidaî denilen ilk mektepleri köylere kadar sokmuş olup döneminde ibtidaîlerin sayısı 6'dan 9347'ye rüştiyeler ise (orta mektepler) 277'den 619'a çıkarılmıştır. Ayrıca rüştiye derecesinden itibaren, yabancı dil eğitimini mecburî yaptırmıştır. İdadî mekteplerinin sayısı ise 5'ten, (resmî-özel) 109'a çıkarılmıştır. Ayrıca o, kendisinden öncekilerin açmakta başarısız oldukları Dârülfünun'u eğitime kazandırarak büyük bir çığır açmıştır. Bununla da kalmayarak; Hukuk, Mülkiye, Sivil Mühendis, Sanayi-i Nefise, Ticaret, Orman, Maden ve Ziraat-ı Ameliye Mektebi gibi birçok mektep açtırmıştır.[47]

II. Abdülhamid'in saltanatının sonunda, İstanbul, yetmişe yakın rüştiye okuluyla iftihar eder duruma gelmişti.[48]

2. Yüksek Öğretim Okulları

1. Mekteb-i Mülkiye (Siyasal Bilgiler Fakültesi)
2. Mekteb-i Hukuk (Hukuk Fakültesi)
3. Dârülfünun (Fen ve Edebiyat Fakültelerinden Oluşan Üniversite)
4. Sanayi-i Nefise Mektebi (Güzel Sanatlar Akademisi)
5. Dârülmuallimin-i Âliye (33 Adet Yüksek Öğretmen Akademisi)
6. Hendese-i Mülkiye (Mühendislik Fakültesi)
7. Maliye Mektebi
8. Ticaret Mektebi
9. Halkalı Ziraat-ı Mekteb-i Âlisi (Ziraat Fakültesi)
10. Ticaret-i Bahriyye (Deniz Ticareti Okulu)
11. Dârülmuallimat (12 Adet Kız Sanat Okulu)
12. Dilsiz Ve Âmâ Mektepleri (Körler ve Sağırlar Okulu)
13. Aşiret Mektebi (Doğudaki Kürt aşiret reislerinin çocuklarının yetiştirilip devletle kaynaşması amacıyla)
14. Şimdiki İstanbul ve Üsküdar Lisesi Binası
15. Maden Arama Mektebi [49]

Sultan II. Abdülhamid, genel olarak Orta Doğu'nun ve özel olarak Türkiye'nin temellerini atmış olan modern eğitim de dâhil olmak

47 Güler Eren (Editör); "II. Abdülhamid", Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 237-238

48 Karpat; a.g.e., s. 181

49 Dabağyan; a.g.e., s. 23

üzere, bir dizi geniş reformlar yapmıştır. Kendisi ve danışmanları dinin ve geleneğin savunucuları ve İslâm'ın bilim ve ilerleme ile bağdaştırılabileceğine inanan kişiler oldukları kadar, değişim ve yenilenmeden de yanaydılar.[50]

3. Gayr-i Müslimlere Ait Okullar

Bu dönemde Osmanlı Devleti gayr-i müslim unsurlara oldukça geniş bir eğitim hürriyeti sağlamıştır. Bu d önemde gayr-i müslimlerin eğitim kurumları sayıları şöyledir:

1. Rum Mektepleri ....66 Adet
2. Ermeni Mektepleri ....45 Adet
3. Musevî Mektepleri ....34 Adet
4. Protestan Mektepleri ....11 Adet
5. Katolik Mektepleri ....9 Adet
6. Bulgar Mektepleri ....3 Adet

B. Emniyet ve Adliye Teşkilâtı

Adliye sahasında ceza usulü ve ticaret usulü kanunları çıkartılmış ve ilk defa mahkemelerde savcılık müessesesi vücuda getirilmiştir.

Polis Teşkilâtını "Batılı ülkeler tarzında" geliştirip, memurların geleceğini düşünerek "Tekaüt (emekli) Sandığı" kurdurmuştur. Devletin hazinesinin imkânları ve bazı valilerin gayretleri ile vilâyetlerde (il); yollar, köprüler, okul binaları, hükümet konakları inşa edilmiştir.

Ayrıca yabancı sermaye devreye sokularak Anadolu ve Rumeli Demiryolları döşetilmiştir. [51]

---

50 Karpat; a.g.e., s. 3
51 Dabağyan; a.g.e., s. 23

C. Kültür Müesseseleri

Modern ve millî bir mimarî ve aynı zamanda güzel sanatlar II. Abdülhamid'in zamanında gelişmiştir.[52]

1. Müze-i Hümayun (Devlet Müzesi)
2. Askerî Müze
3. Beyazıt Kütüphane-i Umumîsi
4. Yıldız Kütüphanesi
5. Beşiktaş Tepesindeki Yıldız Sarayı ve Camii

D. Tıbbî Müesseseler

1. Haydarpaşa Askerî Tıbbiyesi
2. Şişli-Etfal Hastahanesi (Çocuk Hastanesi)
3. Dârülâceze (Yaşlılar ve kimsesizler için bakımevi)
4. Beyoğlu Kadın Hastahanesi
5. Şam'da Tıbbiye-i Mülkiye

E. İbadethaneler

1. Müslümanlar için çok sayıda cami
2. Ermeniler için kilise
3. Rumlar için kilise
4. Musevîler için sinagog

Adı geçen ibadethaneler günümüzde de mevcut olup hâlen hizmet vermektedirler.

F. Askerî Alanındaki Müesseseler

O, Osmanlı Devleti ordusunun modern silâhlarla teçhiz edilmesi hususunda hassasiyet göstermiş ve bu görüş paralelinde hareket ederek, o yıllar için gayet modern ve birçok ülke için asıl değeri bilinmeyen denizaltı üzerinde durup, savaş gücünün hayli kuvvetli olabileceği düşüncesi ile 2 adet denizaltı satın almıştır. 1886 yılında satın alınan ve o yıllardaki adı "Tahtelbahir" olan iki gemiden birincisi, Haliç Tersanesi'nde, ikincisi ise İngiltere tersanelerinde monte edilmiştir.

52 Karpat; a.g.e., s. 311

II. Abdülhamid Hanın donanmayı ihmal etmesi çok tenkit edilmiştir. Bu tenkit tamamen yersiz değilse de tamamen haklı da değildir. II. Abdülhamid'in, amcasının eseri olan donanmanın onun hal'inde toplarını saraya çevirmesinden doğan bir ruhî tutum içinde bulunduğu muhakkaktır. Ancak bu donanma, Sultan Aziz'in hal'inde yeryüzünde 3. idi. Hatta 2. sayılan Fransız donanmasından daha yeniydi. 93 mağlubiyetinden sonra, devlet çok ağır tazminat da yüklendiği için, böyle bir donanmayı, daima yenileyerek seviyesini muhafaza etmek, artık Osmanlı Devleti için imkânsızdı. İngiltere ve Almanya'nın bu uğurda milyarlar harcadıkları bir devirde Osmanlı Devleti'nin aynı şeyi yapması, ancak çılgınlık olabilir ve Sultan Aziz'inki gibi, devletin malî iflâsı ile neticelenirdi. Bununla beraber II. Abdülhamid yeni kruvazörler (Hamidiye, Mecidiye v.s.) de satın almıştır. [53]

O, bunların yanında modern, iyi eğitimli, nitelikli ve disiplinli bir ordu kurabilmek için askerî rüştiyeler ve idadîler açtırmış; devletin kalbini teşkil eden ordunun modernize edilebilmesi için elinden geleni esirgememiştir.

Askerlik noktasında Doğu Anadolu Bölgesinde kurdurttuğu Hamidiye Hafif Süvari Alayları da bölgede huzur ve sükûnetin sağlanması adına oldukça faydalı olmuştur.

G. Ulaşım ve Haberleşme

İç politikada merkeziyetçi ve otoriter bir rejimi benimseyen, dış politikada ise fevkalâde çok yönlü bir politika takip eden, Panislâmizm gibi iddialı, fakat popüler bir ideolojiyi kabullenen, eğitimde modernizmi savunan ve uygulayan II. Abdülhamid gibi bir padişahın ulaştırmaya ve haberleşmeye önem vermemesi düşünülemez. Çünkü onun hedefi devleti muhafaza ederek kendi itibarını da içte ve dışta arttırmaktı. Bu hedefe varmak için sadece siyasetle yetinmemesi ve hedefe götürecek somut şartların da hazırlanması gerekirdi. Bunlardan biri

---

53 Öztuna; a.g.e., s. 240

eğitim alanında giriştiği modernleştirme hareketi ise, ikincisi de ulaştırma ve haberleşme, özellikle demiryolu yapımı ve telgraf konusundaki teşebbüsleridir. Çünkü yöneten ve her şeye hâkim olmak isteyen padişah için demiryolu ayak, telgraf ve istihbarat ise göz-kulak derecesindedir. Aynı zamanda demiryolu ve telgraf, çağın en önemli ve en modern icatlarındandır. Bunların sayesinde devletin askerî, içtimaî, ticarî, fikrî ve iktisadî çehresi değişebilirdi. O hâlde bu iki teknoloji vasıtasıyla ülkede ulaşım ve haberleşme ağı örülmeliydi. Böylece mesafeler kısalacak, devletin gücü her tarafa uzanabilecek, en önemlisi toplumda hareketlilik sağlanacaktı.

İşte bu sebeplerle o, ilk olarak **demiryolu** konusuna el attı. Onun, tahta çıktığı tarihte, Osmanlı Devleti'nde 300-400 kilometrelik demiryolu vardı. Bunların hepsi de, 1866'da inşa edilen İzmir-Aydın Hattı, 1873'te yapılan Haydarpaşa-İzmit Hattı ve İstanbul-Edirne Hattı'ndan ibaretti. 1885'ten itibaren hızlı bir demiryolu yapımı başlatıldı. Bunda büyük devletlerin demiryolu imtiyazı alma rekabetinin de büyük rolü olmuştur. II. Abdülhamid Han bundan istifade ederek Haydarpaşa-Bağdat Hattı ile İstanbul'u Basra Körfezi'ne, Şark Ekspresi ile Osmanlı Devleti'ni Avrupa'ya, Hicaz Demiryolu (Şam-Medine Hattı) ile de Anadolu'yu kutsal topraklara (Mekke-Medine) bağladı. İşte böylece tüm bu gelişmeler devletin çehresini oldukça değiştirdi.

İstanbul'u Şark Ekspresi ile Paris'e Hicaz Demiryolu'yla da Medine'ye bağlamakla, hem modernist ve yenilikçi yanını hem de İslâmcı gelenekçi yanını vurgulayarak, Doğu-Batı arasında bir senteze ulaşma arzusunu göstermiş olabilir. Bağdat Demiryolu ile de liberal İngiltere ve Fransa ile otoriter Almanya'yla dış ilişkilerini dengelemek istemiştir. Neticede o, demiryolları politikası ile Osmanlı Devleti'nin stratejik önemini, askerî gücünü arttırmış, beşerî hareketliliği ve fikirlerin hızla yayılmasını sağlamıştır. Hicaz Demiryolu, onun İslâm âleminde, halk arasında popülaritesini arttırmış ve tüm bu gelişmeler onu Panislâmizmin sembolü hâline getirmiştir.[54]

54 Kodaman; a.g.m., s. 284

Telgraf da demiryolları gibi, sadece halk için bir kolaylık değil, askerî ve iç güvenlik açısından da devlet ve hükümet için oldukça önemli bir hizmetti. II. Abdülhamid Han, telgrafın değerini çok çabuk anlamıştı. Nitekim Galatasaray ve Dârüşşafaka Sultanîlerinin programlarına telgrafçılık dersi koyduğu gibi, 1883'te Paris'e öğrenciler göndermiştir.[55]

Telgrafa gösterilen bu ilgi hiç şüphesiz merkeziyetçi bir idarenin elinde telgrafın çok önemli bir araç olmasından kaynaklanıyordu. Telgraf ağı sayesinde devletin bütün vilâyetleri, sancakları İstanbul'a bağlanmıştı. Böylece istediği her zaman haber alma, emir gönderme imkânlarına sahip olmuştu. Bu ise devlete askerî, iktisadî, siyasî kolaylıklar ve üstünlükler sağlamıştır.

Haberleşmede telgraf kadar önem kazanan ikinci bir araç ise **basın-yayın**dı. Sansüre rağmen II. Abdülhamid devrinde gazete, kitap, dergi basımı ve okuyucu kitlesi günden güne artarak, Türk toplumu okumaya ve yazmaya alıştırılmıştı. Bu da modernleşmenin oldukça önemli bir göstergesidir.[56]

Sonuç olarak diyebiliriz ki; "açıkça her bakımdan ilerlemeden yana olan II. Abdülhamid Han, edebiyat, basın, seyahat, ekonomik yatırım vs. pek çok alanda gerçek manada bir serbestiyet getirerek toplumun hem yapı hem de kültür ve düşünce bakımından yepyeni bir şekil almasına yol açmış" büyük bir hükümdar olarak tarihin hafızasında yerini alacaktır.[57]

---

55 Bernard Lewis; Modern Türkiye'nin Doğuşu, TTK Yayınları, Ankara 1970, s. 184
56 Kodaman; a.g.m.,s. 285
57 Karpat; a.g.e., s. 309

H. Sanayi, Ulaşım ve Sosyal Alanlardaki Hizmetlerin Listesi

1. Feshane ve Hereke Kumaş Fabrikalarının genişletilerek daha verimli olmasının sağlanması
2. Yıldız Çini Fabrikası
3. Muntazam Rıhtım İnşaatları
4. Kâğıthane'de Hamidiye İçme Suları
5. Atlı ve Elektrikli Tramvaylar
6. Hicaz Demiryolunun yapımı (hacı adaylarının rahat yolculuk yapabilmelerinin sağlanması için)
7. Hicaz-Basra telgraf hatlarının tesisi (Medine-i Münevvere'ye kadar)
8. Yafa-Kudüs Demiryolu
9. Ankara Demiryolu
10. Hamidiye Kâğıt Fabrikası
11. Bursa Demiryolu
12. Dolmabahçe Saat Kulesi
13. Kadıköy Havagazı Fabrikası
14. Beyrut Limanı Rıhtımı
15. Osmanlı Sigorta Şirketi
16. Küçüksu Barajı
17. Manastır-Selanik Demiryolu
18. Şam-Horan Demiryolu
19. Eskişehir-Kütahya Demiryolu
20. Galata-Tophane Rıhtımı
21. Afyon-Konya Demiryolu
22. Sakız Limanı Rıhtımı
23. İstanbul-Selanik Demiryolu
24. Yeni Balıkhane
25. Haydarpaşa Rıhtımı
26. Trablusgarp (Bingazi) Telgraf Hattı
27. İstanbul-Köstence Telgraf Hattı

28. Haydarpaşa Tren İstasyonu Binası
29. Divan-ı Muhasebat (Sayıştay)
30. Terkos Suyunun İstanbul'a Getirilmesi
31. Alman Çeşmesi
32. Sirkeci Yeni Postahane Binası
33. Dârülfünun Binası (Üniversite)
34. Ticaret-Ziraat ve Sanayi Odaları
35. Tahrir-i Nüfus Teşkilâtı
36. Ziraat Bankaları
37. Osmanlı Bankası Binaları
38. Reji Binası [58]

58 İlber Ortaylı; İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 208-227, Dabağyan; a.g.e., s. 24-27 ; Aydın; a.g.e., s. 111

SULTAN II. ABDÜLHAMİD HAN DEVRİ OSMANLI DEVLETİ'NE GENEL BİR BAKIŞ (1876-1908)

A. Devletin Genel Durumu

Kendisi tahta çıktığında Osmanlı Devleti içte ve dışta tam bir bunalım içindeydi. Malî sıkıntı dayanılmaz seviyelere ulaşmış, diğer taraftan Avrupa kabuk değiştirircesine, yeniden güçler dengesi arayışlarına saplanmıştı. Bu sebeple Avrupa'nın muhtelif başkentlerinden gelen baskılar oldukça sıklaşmaktaydı. Başkent İstanbul'da ise siyasî çevreler meşrutî bir düzene geçilmesi ile Avrupa'nın siyasî baskılarının hafifleyeceği inancındaydı.[59] Onun bizzat hazırlayıp uygulama sahasına koyduğu siyaset ise özetle şöyleydi:

Batıya karşı dengeci bir politika izlemiş, Avrupa devletlerini birbirine karşı kullanmış, hatta bunda bile "denge" faktörünü her zaman birinci planda tutmuştur.

Doğuya yönelik olarak ise İslâmcı bir politika izleyip, "halifelik" sıfatını azamî derecede değerlendirebilmek gayesi ile meseleye oldukça fazla önem vermiştir. Bu bağlamda papalığın misyonerlik faaliyetlerine karşı Hindistan ve Japonya'ya Kur'an-ı Kerimler göndererek İslâmiyet'in tüm cihana yayılabilmesi çalışmalarına girişmiştir.[60]

II. Abdülhamid, beş yıl içinde güçlü bir iktidar kurmayı başarmış olup, bu otoritenin kurulmasında gösterdiği ustalık, siyasî stratejinin en güzel örneklerinden biri olmuştur.[61]

B. İç Politika

Sultan II. Abdülhamid Hanın emperyalist devletleri rekabete sürüklemek, tezada boğmak, birbirine düşürmek, iç ve dış meseleleriyle zayıf taraflarından yakalayıp hezimete uğratarak, hasta yatağındaki Osmanlı

---

59 Dabağyan; a.g.e., s. 16
60 Dabağyan; a.g.e., s. 17
61 François Georgeon; "II. Abdülhamid" Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 268

Devleti'ne rahat bir nefes aldırıp onu içten kurtarmanın çarelerini aramaktan ibaret olan dış politikası yanında iç politikası da ustacaydı.

İç politikasının temel prensipleri özetle şu şekildeydi: Memleket için zararlı fikir ve düşünceleri temizlemek, cahil kalmış halkın cehaletten kurtulmasını temin etmek, Batının ilim ve teknolojisini alırken Batının millî değerlerinden halkını uzak tutarak İslâmiyetin sağlam temelleri üzerine Osmanlı Devleti'ni eski ihtişamına kavuşturmak. Devlet ve hükümet bünyesine, yetişmiş, bilgili, millî ve manevî değerlerine bağlı sadık yöneticiler yetiştirerek tayin etmek, kurtuluşun ancak İslâm dinini tam ve doğru yaşamakta olduğunun gerçeğini halkın öğrenmesini temin etmektir.

Onu, devrin önemli adamlarından bir tanesi olan Sir Henry Woods Paşa ise şöyle tahlil ve tasvir etmektedir:

"Bana göre Sultan II. Abdülhamid gelmiş geçmiş Osmanlı padişahları arasında en müstesna mevkii işgal edenlerden bir tanesidir... Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri gelen en başarılı hükümdarlardan biri... Çok sakin ve gösterişten uzak bir hayatı vardı. Herhangi bir meseleye çözüm yolu ararken etrafındakileri dinler, ancak onların esiri olmazdı. Tahta çıkmadan önce bile akıllı ve nazik şahsiyeti sebebiyle, İstanbul'a gelen bazı Avrupalılar, onu ziyaret ederlerdi. Tahta çıktıktan sonra, kendisine bir kukla nazarıyla bakıldığı vehmine kapıldı. Zira amcası tahttan indirilmiş ve ağabeyi bir kenara itilmişti. Bu olayları çok yakından görmüştü. Bundan dolayı, insanlara, çevresindeki şahıslara güvensizlik duygusu belirmeye başladı ve bu duygu zamanla, en ağır derecelere vardı. O öyle ki; artık kimseye güvenmiyordu. Abdülhamid rejimi hakkında doğru hükme varmak için, olaylara akılcı açıdan bakmak gerekir. Bu açıdan bakıldığında, idaresinin ne kadar iyi olduğu görülecektir. Çünkü Abdülhamid, baskıcı idare tarzına rağmen, imparatorluğun yeni baştan organize olması için çalışıyordu. Abdülhamid olmasaydı, ne son yıllara kadar geniş ve müstakil bir Osmanlı Devleti, ne de Ankara Hükümeti (Türkiye Cumhuriyeti) olabilirdi. (Amiral

Henry Woods bu satırları 1924 yılında yazmıştır.) Abdülhamid'in tahta çıkışı, çok şanssız bir devreye rastlar. Abdülhamid tahta çıkar çıkmaz Türkiye'yi yoksul bir duruma düşüren Türk-Rus Harbi patlak vermişti... Bu harbin bütün ağır neticelerine rağmen uğranılan kayıpların Abdülhamid zamanında giderilmesi, hayrete şayandır. Zira Rus Savaşı Türkiye'yi para ve personel bakımından tamamen iflâs ettirmiştir. Önceki hükümdarlar zamanında muhtelif anlaşmalar gereğince alınan dış borçlar, ödenemeyecek seviyeye ulaşmış ve biriken faizler, anapara borç tutarını aşmıştı... Savaştan sonra yapılan Berlin Antlaşması ile bir yandan Avrupa'daki en büyük ve en zengin eyaletlerini, diğer yandan Doğudaki stratejik savunma pozisyonunu kaybetmişti... Bütün bu kötü neticelere rağmen devlet hazinesi, birkaç yıl içinde yeniden düzene sokuldu, ticaret canlandırıldı ve dış borçların mühim kısmı ödendi. Bu arada Türk ordusunun gücü de arttırıldı ve Türkiye'nin dostluğu, yeniden büyük devletler tarafından aranır hâle geldi..." [62]

II. Abdülhamid Hanın devletin iç durumu hakkındaki görüşleri ise şöyledir;

Bu hususta o, dünya ve devlet şartları açısından her devletle iyi ilişkiler tesis ederek devleti ve milleti savaş ortamından uzaklaştırmayı hedeflemişti. Zira devletin ve milletin kendini toplaması için uzun barış dönemlerine ihtiyacı vardı. Bunu kendisi şöyle ifade ediyor:

"Allah bize sulh ve sükûnet nasip etsin. Hiçbir memleketin bizim kadar buna ihtiyacı olduğunu sanmıyorum."

Devletin daimî müttefikleri sanılanlar da dâhil olmak üzere, dünyada bütün devletlerin sadece siyasî ve ticarî menfaatleri dolayısıyla dost olduklarına işaret ederken, devrinin politikasının temellerini üç kısımda değerlendirmektedir:

1. Topraklarını genişletmek,
2. Daha önce kaybedilen yerleri geri alarak gücünü artırmak,
3. Toprağını muhafaza ile ticaretini geliştirmek.

---

62 Henry Woods; Türkiye Anıları, Çev.: Fahri Çoker, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976, s. 113-139

Bu çerçevede, devletin müttefiki kabul edilen İngiltere, Fransa ve Almanya'yı değerlendiren onun son derece realist bir yaklaşımla şu sonuca vardığı görülüyor:

"Dünyada yalnızız. Düşman vardır, fakat dost yoktur. Salip her zaman müttefik bulabilmekte fakat hilâl her zaman yalnız kalmaktadır. Osmanlı Devleti'nden menfaat bekleyenler ona dost görünmekte, fakat umduğunu bulamadığı zaman hemen düşman kesilmektedir..."

O, dış politikada İngiltere'ye mi yoksa Rusya'ya mı yakınlaşılacağının daima tartışılmasını isterken, devletin toprak bütünlüğüne, merkezî idare sistemi ve bağımsızlığına zarar gelmemesinin esas prensip olarak tutulmasını istemişti. Ancak hangisi ile birleşilirse birleşilsin diğerinin maddî ve manevî zararlara sebep olacağına da işaret ediyordu. Devrin önde gelen devlet adamlarından Kâmil Paşa İngilizlerin, Said Paşa ise Fransızların teveccühünü kazanmanın gerekliliğini ileri sürüyorlardı. Bunlara karşın o her iki devletten de fayda gelmeyeceğini görerek, *"Ancak milletin niyeti halis olup da aralarında bir ittihat ve ittifak edebilir."* kanaatine varmıştır. Yine de her iki devletin Anadolu ıslahatı konusundaki baskılarına karşı bir diğer denge unsuruna duyulan ihtiyacın "Devlet-i Aliyye'ye karşı doğrudan doğruya saldırgan ve kötü bir politikası olmadığı anlaşılan" Almanya ile giderilmesine çalışılmıştır. Bu esnada ekonomik büyümesinin zirvesine doğru hızla yükselen Almanya'nın, fabrikaları için hammadde kaynağı, mamul maddeleri için pazar olarak değerlendirdiği Osmanlı Devleti'yle yakınlaşmak istemesi bu işbirliğini kolaylaştırmıştır.

Onun, devlet siyasetine yön verirken, devletin iç durumu ile ilgili görüşlerinin de bilinmesi gereklidir. Zira padişah kendi topraklarında gözü olan devletlerle uğraşırken, iç politikasının da buna yardımcı olması lâzımdır. Devamlı dış müdahaleye müsait içyapısıyla Osmanlı toplumu nasıl dış politika uygulamalarına destek olabilirdi? Diğer taraftan, toplumu tek vücut olarak idareyi desteklemeye yöneltecek üst kademe yöneticileri hakkında padişah ne düşünüyordu? Onların meseleye

yaklaşımları ile II. Abdülhamid'in yapmak istedikleri bağdaşabilecek miydi? Soruların cevabı bir yerde bu sahada nelerin yapılması gerektiğini ortaya koyacaktır. Zira o, devletin ve milletin hayatiyetini koruması için bazı özelliklere sahip olmak gerektiğini düşünüyordu. Bunlar; din, dini korumak için biraz taassup, maarif (eğitim), milliyet, servet ve sanayi idi. Bu hususlarda, Osmanlı'nın toplum durumunun tatmin edici olmadığını gören padişah, halkı bilgilendirerek ilerlemeyi, birlikte başarmayı gerekli görüyordu. Buna ilâveten bugün bile eksikliğini çektiğimiz yetişmiş eleman sıkıntısına işaretle *"devletin iç ve dış gailelerden çok fazla zarar görmeden devam edebilmesi her şeyden önce yetişmiş insanlara bağlıdır. Ancak teessüf olunur ki, tam bilgisi olan adamlarımız pek azdır. Bilakis nakıs (eksik) malûmatlı bulunanlarımız pek çoktur. Milliyet ve dinin ne demek olduğunu bilmez, yabancıların alkış ve paralarına kanarlar."* demektedir. [63]

Bu şartlar göz önüne alındığında, *"Milletin de ittihat arzusuyla Devlet-i Âliye için İngiltere ve Rusya arasında bir politika ittihazı (tespit) lâzımdır."* dedikten sonra kendisi hakkındaki, " Yıldız'da inzivaya çekildiği, halktan kopuk, onların şikâyetlerine kulakları tıkalı, müstebit" suçlamalarını temelden çürütecek bir çağdaşlıkla, basın-yayının önemini ve dış politikada etkin olmak için içte güçlü olmanın, politikalarına kamuoyunun desteğini almanın gereğine işaret etmiştir. Nitekim dönemin kalemi ve en güçlü şahsiyetlerinden Ahmed Midhad Efendiye gönderdiği bir emirde, *"Eğer minarelerde ezanın devamını, İstanbul'un ebedî başkent kalmasını, devletin ilelebet devamını arzu ediyorsak, efkâr-ı umumiyeyi bu noktada cemetmek zarurîdir."* diyerek meseleye verdiği ehemmiyeti göstermiştir. Aynı yerde padişah, bir tehdide de işaret etmektedir. II. Abdülhamid Han, İngiltere'nin hilâfeti İstanbul'dan Cidde veya Mısır'a naklederek himayesine almayı ve böylece dünya Müslümanlarını istediği gibi yönlendirmeyi hedeflediğine değinmektedir. İngilizler, halife olması hasebiyle Osmanlı padişahlarının Müslümanlar nezdindeki

---

63 Cezmi Erarslan; "II. Abdülhamid Han", Osmanlı Ansiklopedisi, Ağaç Yayınları, Cilt 6, İstanbul 1993, s. 266-267

itibarını daha önce kendi menfaatleri için kullanmıştı. Ancak 1877'de Afganistan'a halifenin elçisi olarak gönderilen Ahmed Hulusi Efendiye Müslümanların aşırı sevgi göstermeleri zaten Osmanlı yanlısı siyasetten vazgeçmiş olan İngiliz yöneticilerinde halifeliğin nüfuzunu kendi aleyhlerine kullanılır endişesiyle yıkma fikri kuvvet kazandı. Düşmana onun silâhıyla mukabele etmek gereğine inanarak, halifeliğini milletler arası siyasette, özellikle de Müslüman sömürgesi olan devletlerle ilişkilerinde etkili bir silâh hâline getirme çalışmalarına girişti. [64]

Büyük enerji sahibi olan sultan, tahta çıkar çıkmaz, imparatorluğu içeride ve dışarıda kuvvetlendirmek, Rus Harbi'nde kaybolan itibarını yeniden kazandırmak ve dünya Müslümanlarını bir manevî çatı altında birleştirmek için halifelik yetkilerini şahsında toplamak suretiyle, azametli hilâfet müessesini yeniden canlandırmaya başladı. İslâm halklarını himayesine almakla, gerçek bir halife olduğunu ispat etti. İmparatorluğun çöküş devri başladığından beri hiçbir padişah-halife, Abdülhamid gibi cihanşümul bir kabul görmedi. Orta Afrika ve Batı Çin memleketlerine kadar, dünyanın dört bir tarafından gelen Müslüman temsilcilerini, Yıldız Sarayı'nda misafir etti. Hac zamanında, Karadeniz yoluyla İstanbul'a gelen Tatar, Kalmuk, Kırgız, Kafkas ve Kaşgar Türkleri ile Afganlar ve Türkmenler, Üsküdar'daki Valide Camii'nde toplanırlar, iaşe ve ibataları devletçe sağlanır, sonra padişahın gemileri ile Cidde'ye hacı olmaya giderlerdi. İstanbul hac zamanlarında, bilhassa Kuzey ve Kuzeydoğu ülkelerindeki Müslümanların toplandıkları bir şehir olurdu.[65]

Dünyayı aralarında bölüşme sürecine giren Avrupalı büyük devletlere karşı Osmanlı varlığını kendi gücü ile koruyamayacağını bilen ve tek çarenin "devletler arası rekabetten yararlanarak her birine daha büyük pay ümidi vererek birini öbürüne düşürmek" olduğuna inanan II. Abdülhamid, halifeliğinin Rusya ve İngiltere için oluşturduğu tehdidin farkındaydı. Çünkü her iki devlet de önemli miktarda Müslüman

64 Erarslan; a.g.m., s. 270
65 Woods; a.g.e., s. 130

nüfusa sahiptiler. Ama asıl önemli olan husus, sömürge olmuş, emekleri ve insanlıkları sömürülen dünya Müslümanlarının gözünde halifenin bir kurtuluş ümidinin sembolü olması idi. Bu düşünce ile dünya Müslümanlarını her ihtimale karşı sağlam ve kendine bağlı tutmaya dikkat etmiş, onları neticesi riskli bir teşebbüse sokmayı da düşünmemişti. Bu suretle II. Abdülhamid devri uygulamalarına yön veren politikaların üç ana unsuru belirlenmiş olmaktadır;

1. İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Avrupa'nın büyük devletlerine karşı aktif bir denge tesis etmeye çalışmak,
2. Osmanlı toplumunu din esası etrafında bir araya getirerek dâhilde huzur ve güveni sağlamak,
3. Hilâfeti, İngiltere ve Rusya başta olmak üzere Müslüman kolonisi bulunan sömürgeci devletlere karşı bir tehdit unsuru olarak kullanmak.

Bu esaslar üzerinde şekillenen politika genel olarak uygulanmış olmakla beraber, bazen denge unsurları değiştirilmiştir. Meselâ, 1885'te İngiltere'ye karşı Rusya ve İran ile bir ittifak denemesi gündeme gelirken, 1890'lı yılların müttefiki Almanya olmuştur. Öte yandan hilâfet hem dış siyasette tehdit unsuru, hem de iç siyasette Müslüman halkı birleştirici bir unsur olarak devrede tutulmuştur. Ancak hiçbir zaman, tahrikçi ve netice alıcı mahiyette bir silâh olarak düşünülmemiştir. Buna mukabil politikanın kültürel mahiyette anlaşıldığını, belgelerden ve tespit edebildiğimiz uygulamalardan anlamaktayız. [66]

Son olarak bu noktada onun, devlet yönetimine ait şu fikirlerini belirtmekte büyük fayda görüyoruz. O diyor ki;

"Osmanlı tarihini anlayanlar bilirler ki, bu ülke kuvvete dayanarak değil adalete dayanarak kurulmuştur. Eğer Osmanlı orduları gittikleri yere adalet yerine zulüm götürselerdi, bu imparatorluk kurulmadan çekirdek hâlinde parçalanırdı. Adalet meşruiyetin temelidir. Meşruiyet, hükmetmenin mesnedidir. Kuvvet meşruiyetin müeyyidesidir. Bu hâlde kuvvet meşruiyete, hükmetme adalete dayanmak zorundadır. Her kim ki

66 Erarslan; a.g.m., s. 271

adaletsiz hükmetmeye, meşruiyetsiz kuvvet kullanmaya kalkarsa yıkılır. Ordu, gayesi içinde elindeki kuvveti kullanırsa meşru, gayesi dışına kayarsa gayr-i meşrudur. Belki bazı şeyleri yakar, yıkar ama sonunda kendisi de yıkılır. Ve maalesef bu enkazın altında bir devlet de çöker." [67]

C. Dış Politika ve İslâmcılık (Panislâmizim)

Onun en başarılı yönü; dış politikasıdır. O, dünyadaki gelişmeleri yakından takip etmek üzere sarayda bir çeşit bilgi merkezi kurdu. Türkiye ile ilgili bütün dünyada yazılan yazılar ve raporlar burada toplanır ve değerlendirilirdi. Padişah gerektiğinde yerli ve yabancı ilim adamlarından da bilgi alırdı. II. Abdülhamid'in dış politikası prensip itibariyle basit, ancak uygulanış bakımından oldukça zordu.[68] Dış politikasının temel prensibi, ülkeyi savaştan uzak tutarak barış içinde yaşatmak, böylece iktisadî ve sosyal kalkınmayı temin etmekti. Amcası Abdülaziz zamanında, onun ziyaretlerinde ve seyahatlerinde bulunan Şehzade Abdülhamid, Fransız İmparatoriçesi, Avusturya Kralı, Prusya Veliahdı, Galler Prensi, Fransa Prensi, Şeyh Şamil ve Emir Abdülkadir gibi Batılı ve Doğulu önemli devlet adamlarıyla tanışmıştır.

Tahsin Paşa hatıratında, onun dış siyasetini şöyle özetliyor: *"II. Abdülhamid Hanın siyaset-i hariciyede mesleği şu idi*: *Rusya'yı idare etmek, İngiltere ile asla mesele çıkarmamak, Almanya'yı istinat etmek, Avusturya'nın gözünün Makedonya'da olduğunu unutmamak, diğer devletlerle mümkün mertebe hoş geçinmek, Balkanlar'ı birbirine karıştırıp Bulgarlar, Sırplar ve Yunanlar arasında nifak ve ihtilâf çıkarmak."* [69]

II. Abdülhamid Hanın dış politikasının temel prensipleri ise;

Merkeziyetçilik, denge, tarafsızlık, bağımsızlık, ihtilâflardan yararlanma, barış, gönül alma, taviz, yerine göre şiddet, tecrit ile korkutmaya dayanıyordu. Bu temel prensipleri de bizzat kendi kontrolünde yürütmekte ve her şeyle ilgilenmektedir. Bilhassa dış politikada tarafsızlığa

---

67 Bozdağ; a.g.e., s. 98-99
68 Cezmi Erarslan; II. Abdülhamid ve İslâm Birliği, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992., s. 219
69 Akgündüz; a.g.e., s. 265

çok önem veriyordu. O, etrafındaki dostlarıyla ve düşmanlarıyla iyi geçinebilmek için aradaki münasebetleri uygun bir seviyede tutmaya, birisiyle dost olabilmek için diğerlerinin düşmanlığını kazanmamaya dikkat ediyordu. Mükemmel bir diplomat olan II. Abdülhamid Han, genişleme arzusu içinde büyük devletlerin birbirleri arasındaki rekabetten ve kıskançlıktan azamî ölçüde nasıl faydalanacağını çok iyi biliyordu. Amacı, Osmanlı Devleti'nin büyük devletlerle dostluğunu muhafaza etmek suretiyle harp tehlikesini bertaraf etmekti.

Tarafsızlık politikası gereği herhangi bir Avrupa devletine yaklaşıp, diğerlerinin düşmanlığını kazanmaktan çekiniyordu. Esasında bu tarafsızlık ilkesi; Avrupa siyasetinden tamamıyla uzak durmak şeklindeydi.[70]

Avrupalı devletler hakkında çok iyi bir bilgiye sahipti. Daha şehzadeliğinden beri Avrupa'yı yakından takip etmiş ve Osmanlı Devleti üzerindeki tesirlerini muhakeme ederek, zaaflarını ve taleplerini iyi anlamıştı. Kısacası en ince teferruatına kadar Avrupa politikasından haberdar idi.[71]

Ona göre anlaşmazlıklar ancak diplomasi ile çözüme kavuşturulmalıydı.

Taviz politikası; iktisadî ve toprak tavizlerini teşkil ediyordu. Tunus, Mısır, Teselya ve Doğu Rumeli'nin kaybında ısrar etmemişti. Sebebi ise buralarda Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti artık sadece sözde idi. Ancak Girit ve Doğu Anadolu'yu vermemeye gayret etmiş, Doğu Anadolu için "*Kellemi veririm; Doğu Anadolu'yu vermem!*" *diyerek ısrar etmiştir.*[72]

İktisadî alandaki tavizleri ise "köpeğin önüne atılan kemik" misalinde olduğu gibi büyük felâketlerden korunmak için vermiştir. Bu da "bağımsızlık haklarını koruma" ve "karşılıklı fayda" esasına dayanıyordu.[73]

Korkutma prensibi ise; İslâm halifesi sıfatıyla İslâm âlemini topyekûn harekete geçirme ile düşmanı korkutmaya dayalı idi.

---

70 Süleyman Kocabaş; Sultan II. Abdülhamid: Şahsiyeti ve Politikası, Vatan Yayınları, Kayseri 1995, s. 204
71 Mim Kemal Öke; Sultan II. Abdülhamid Ve Dönemi, Doğuş Matbaası, İstanbul 1983, s. 43
72 Kocabaş; a.g.e., s. 205
73 Aydın; a.g.e., s. 80

Düşmanları arasındaki anlaşmazlıklardan faydalanma prensibi ise takdire şayandır. Dış politikadaki bu başarısı ile ülkeyi birçok büyük felâketten kurtarmayı başarmıştır. Takip ettiği siyasetle düşmanlarının birleşmelerini engelledi. Trablusgarp'ta İtalya ile Fransa'yı, Mısır'da Fransa ile İngiltere'yi, Mezopotamya'da Almanya ile İngiltere'yi, Balkanlar'da Avusturya ile Rusya'yı karşı karşıya getirdi. Yunanistan, Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan ve Romanya arasındaki anlaşmazlıkları körükleyerek, bunların birleşerek Osmanlı üzerine saldırmalarını engelledi. İngiltere'nin karşısına Almanya'yı, Rusya'nın önüne İngiltere'yi dikmek, Fransa'ya karşı tarafsız bir tutumu muhafaza ettirmek, İtalya'yı olduğu yerde bekletmek, Avusturya'yı da kâh Rusya'yla çatıştırıp kâh Almanya'nın peşine düşürerek Balkanlar'da faal bir politika takibini engellemek suretiyle Batılı büyük devletleri, birbirine karşı rekabetleri ve tezatları içinde kavrayıp, Osmanlı Devleti'ne zararlı olmaktan çıkarmak başlıca prensiplerinden biriydi.

Onun bir başka politik sırrı ise takip ettiği "kullanma" politikasıdır. Bu politikası gereği; imparator, kral, devlet başkanları, sefirler, gazeteciler ile kurduğu yakın şahsî dostluklar ve verdiği nişanlarla dostluklarını kazanmak ya da aleyhte hareket etmelerini engellemek temeline dayanıyordu. [74]

Mükemmel bir diplomat olan II. Abdülhamid, genişleme arzusu içinde olan büyük devletlerin birbirleri arasındaki rekabet ve kıskançlıktan azamî ölçüde nasıl faydalanacağını çok iyi biliyordu. Amacı Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük devletlerle dostluğunu muhafaza etmek suretiyle harp tehlikesini uzaklaştırmaktı. Diğer bir politika prensibi ise olayların vasfına göre, soğukkanlı ve hareketsiz olması idi. Zor durumlarla karşılaşınca selâmeti sessizlik ve hareketsizlikte bulurdu. Böyle zor durumlarda yabancı büyükelçiler ve onların kibirli baş tercümanları, padişahı boş yere ikna etmeye uğraşırlar, onun karar vermek istemediği mevzularda hiçbir netice alamazlardı. Şahısları, gerektiğinde ustalıkla atlatmasını, şahıslara değer verdiği ölçüde muamele etmesini bilen bir devlet adamı idi...

---

74 Kocabaş; a.g.e., s. 206

Can sıkıcı bir temsilciyi haftalarca oyalamış ve onu, hiçbir şey elde edemeden memleketine döndürmüştü...[75]

Görüldüğü gibi o, Avrupa devletlerinin Türkiye üzerinde birbiriyle çelişen çıkar ve ihtiraslarından her zaman faydalandı. Bu yüzden dış politikası milletler arası ilişkilerde yeni şartlar meydana geldikçe değişti. 1878'den 20. yüzyıl başlarına kadarki dönemde bağımsız bir politika izledi. Hiçbir devletle devamlı anlaşma yoluna girmedi. Büyük devletleri mümkün olduğu kadar birbirlerinden ayırabilmek için çeşitli diplomatik faaliyetlere girişti.[76]

Yine başka bir görüşe göre ise; II. Abdülhamid'in kişisel yönetiminin amaçlarını, sonuçlarını ve açmazlarını dört başlık altında ele almak mümkündür:

a) Komşu devletlerle dostça ilişkileri ve tarafsızlığı esas alan bir dış politika,

b) İktisadî altyapının gelişmesiyle ülkenin üretim ve vergi potansiyelini arttırmaya yönelik ve dış borçların belli bir program çerçevesinde bir an önce temizlenmesiyle devletin malî itibarının iadesini amaçlayan politika,

c) Müslüman tebaayı aslî unsur sayarak öncelikle bu unsurun eğitim yoluyla desteğinin kazanılıp devleti daha yaygın bir toplumsal temele oturtma çabası,

d) Nihayet, güven duyulan ve hızlı işleyen bir adalet düzeni ile asayiş ve güvenlik başta olmak üzere çeşitli toplumsal hizmetleri yaygınlaştıran ama bunu yaparken tebaa üstündeki devlet denetimini de pekiştiren bir yönetim düzenini geliştirme çabası.

Bunlar sultan ve çevresindeki danışmanlarının kafasında birbirlerini tamamlayan hedeflerdi. Osmanlı Devleti'nin toparlanabilmesi için zaman, dolayısı ile barışa ihtiyacı olduğunu düşünüyordu. Zaferle de

---

75 Woods; a.g.e., s. 113-139
76 Erarslan; a.g.e., s. 219

bitse savaşların Osmanlı Devleti gibi ülkeler için büyük bir yük oluşturduğuna inanıyordu… O, komşu devletlerle iyi geçinmeyi barışın en önemli ön şartı olarak görüyordu.[77]

Fransız fikir adamı Prof. Dr. François Georgeon'un onun hakkındaki "*Genel olarak düşünülecek olursa, Abdülhamid dönemi; olaylar bakımından zengin, uzun bir hükümdarlık dönemi ve güçlü bir iktidar olarak nitelenebilir. Türkiye'nin yeni tarihinde Abdülhamid'in önemli bir rol oynadığı açıktr. Abdülhamid'i ve onun hükümdarlık dönemini anlamak, bir bakıma bugünkü Türkiye'yi anlamak demektir."* sözleri de onun hakikî manada anlaşılması adına gerçekten çok dikkat çekicidir.[78]

Alman İmparatoru Bismark, II. Abdülhamid'in politikalarını değerlendirdikten sonra *"Ben politikayı Abdülhamid'den öğrendim."* demektedir. Peki onun, Bismark'ı dahi kendine hayran bırakan ve 33 yıl boyunca hâkimiyetini kurmasını sağlayan politikasının sırrı neydi?

Sultan II. Abdülhamid Han, tahta çıktığı zaman devletin durumunu ve saltanatı boyunca tatbik etmeye çalıştığı siyasetini şöyle anlatmaktadır:

"Amerika'da genç ve kuvvetli bir devlet doğmuştu. İspanya, müstemlekelerinden (sömürge) sürekli olarak çıkarılıyordu. Dünya Yahudileri, teşkilâtlanmıştı. Mason locaları yolu ile arz-ı mevud'un (Yahudilerin Allah'ın kendilerine vermiş olduğunu iddia ettikleri Nil'den Fırat'a kadar olan topraklar) peşine düştüler. Bunlar daha sonra bana gelmiş ve Filistin'de Yahudileri yerleştirmek için büyük paralar karşılığı toprak istemişlerdi. Tabiî reddettim… Apaçık görüyordum ki, Avrupa'nın büyük devletleri kendi aralarında dünyayı bölüşmeye çıkmışlardı. Bölüşülecek ülkeler arasında Osmanlı mülkü de vardı. Ben bu kuvvetlerin önünde tek başıma duramazdım. Gücüm yetmezdi. Yapabileceğim tek şey, aralarındaki rekabetten yararlanıp, her birine daha büyük lokma ümidi dağıtarak birini ötekine düşürmekten ibaretti.

77 Akarlı; a.g.m., s. 257
78 Georgeon; a.g.m., s. 266

Yine apaçık görüyordum ki, Almanya'nın kurulması ile bozulan Avrupa dengesi eninde sonunda bu büyük devletleri birbirine düşürecekti. Eğer o güne kadar memleketimi parçalanmaktan kurtarabilirsem, o çatışma koptuğu zaman, kümelenmelerden birine katılıp öteki tarafı korumakla varlığımızı koruyabilirdim. Bunun ne zaman olacağı belli değildi ama uzak da değildi. Almanlar her yıl biraz daha güçlenince, Fransız ve Rusların olduğu kadar İngilizlerin de tedirgin olmaya başladığını görüyordum. Bunun sonucu birbirleri ile kapışmaları ve hesaplaşmaları demekti. Nasıl bir yol tutacağımı dikkatle araştırdım. Büyük devletlerin İstanbul'da yaptıkları konferans sırasında niyetlerinin, iddia ettikleri gibi Hristiyan hükmünü temin değil, önce muhtariyetlerini sonra ise bağımsızlıklarını temin suretiyle Osmanlı Devleti'ni parçalamak olduğunu görmüştüm. Bunu iki surette temin etmeye çalışmaktaydılar. Birincisi Hristiyan ahaliyi ayaklandırıp ortalığı karıştırmak ve böylece bunlara arka çıkmak... İkincisi bizi kendi aramızda parçalamak için meşrutî idareyi getirmek. Her iki gaye için de aramızda kolayca taraftar bulabiliyorlardı. Meşrutî idarenin millî birlik hâlinde bulunan ülkelerde kolayca işlediğini, böyle birlik içinde olmayan ülkelerin bu idareye itibar etmediklerini fark edemeyen bazı Türk münevverleri, maalesef düşmanlarının ekmeklerine yağ sürmekteydiler. Ben bu ihanetlerin ve ayaklanmaların içinden ülkemi nasıl çıkarabilirdim?

Ordunun yeni silâhlarla donanmasına ve yeni harp sanatına uygun olarak hazırlanmasına hız verdim. Büyük bir asker olan Alman Van der Goltz'u İstanbul'a getirdim. Yarın kopacağını umduğum ve beklediğim savaşta, denizlerde hâkim devletle bir olursam, ordularım onun işine yarayacak, donanması da benim işimi kolaylaştıracaktı. Ve üstelik elimde, dövüştüğüm milletlerin harp oyunlarını çok iyi bilen bir ordum olacaktı.

Evet, benim Avrupa devletleri ile tek başıma boğuşmaya gücüm yoktu ama Rusya gibi, İngiltere gibi Asya'da birçok Müslüman ahaliyi idareleri altına almış büyük devletler de benim hilâfet silâhımdan ürküyorlardı. Bu yüzden Osmanlı'nın işini bitirmek noktasında anlaşabilirlerdi.

Ben, beklediğim güne kadar bu silâhı hudutlarımın dışında kullanmamalıydım. Çünkü böyle bir teşebbüs ne din kardeşlerimizin işine yarayacak, ne de ülkemin yararına olacaktı.

Hilâfet kuvvetimi, memleketimizin huzuru ve birliği için kullanmayı, dışarıdaki din kardeşlerimizi de her ihtimale karşı sağlam tutmaya karar verdim. Hilâfetin elimde olması, sürekli olarak İngiltere'yi tedirgin ediyordu. Blund adlı bir İngiliz ile Cemaleddin Afganî adında bir maskaranın elbirliği ederek, İngiliz Hariciyesinde hazırladıkları bir plan elime geçti. Bunlar, hilâfetin Türkler tarafından zorla alındığını ileri sürüyorlar ve Mekke Şerifi Hüseyin'in halife ilân edilmesini İngilizler'e teklif ediyorlardı. Cemaleddin Afganî'yi yakından tanırdım. Mısır'da bulunuyordu. Tehlikeli bir adamdı. Bana bir ara "Mehdîlik" iddiasıyla bütün Orta Asya Müslümanlarını ayaklandırmayı teklif etmişti. Buna muktedir olmadığını biliyordum. Ayrıca İngilizler'in adamı idi ve çok muhtemel olarak İngilizler beni sınamak için bu adamı hazırlamışlardı. Derhâl reddettim. Bu sefer Blund ile işbirliği yaptı. Bütün Arap ülkelerinin itibar ettiği Halep'li Ebu'l-Hüdâ es-Seydi yolu ile kendisini İstanbul'a çağırttım. Aracılığını, Afganî'nin eski hamisi Münif Paşa ile Abdülhak Hamid yaptılar. Geldi ve bir daha İstanbul'dan çıkmasına izin vermedim.

Hilâfet mevzuunda İngilizlerin teşebbüslerinin sonu gelmiş değildi. Çünkü Asya'da yüz elli milyon Müslümanı idareleri altında tutuyorlardı ve bu Müslümanların üzerinde hilâfetin büyük bir nüfuzu vardı. Bunu bildiğim için İngilizleri kuşkulandırmadan, her ihtimale karşı seyyidler, şeyhler, dervişler gönderip Orta Asya'daki Müslümanları hilâfete manen bağlamaya büyük bir itina gösteriyordum. Buharalı Şeyh Süleyman Efendinin Rusya'daki Müslümanlar arasında yaptığı hizmetleri bilhassa şükranla yâd ederim. Bunun, İngilizlerle münasebetlerimizde çok faydasını gördüm. Hindistan İngiliz umumî valileri oradaki Müslümanların Osmanlı Devleti ile yakından ilgilendiklerini gördükçe, hükümetlerine Osmanlı ile iyi geçinmeleri gerektiğini yazıyor ve böylece bizim işlerimizi de bir nebze kolaylaştırmış oluyordu.

Tek başına yaşayacak ve direnecek gücümüz yoktu. Bizi parçalamakta birleşmiş düşmanlarımız kendi aralarında parçalanırlarsa ve biz bu parçalardan birinin vazgeçemeyeceği kuvvet olabilirsek, yeniden dünya için söz sahibi olabiliriz… Büyük devletlerin aralarındaki rekabetin eninde sonunda onları çatışmaya götüreceği gözler önünde idi.

Öyleyse Osmanlı Devleti de böyle bir çatışmaya kadar parçalanma tehlikesinden uzak yaşamalı ve çatışma günü ağırlığını ortaya koymalıydı. İşte benim 33 yıllık siyasetimin sırrı budur…" [79]

…ve İslâmcılık

Sultan II. Abdülhamid Hanın bu 33 yıllık siyasetinde hiç şüphesiz ki; İslâmcılık (Panislâmizm) siyaseti oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

Tarihte başka hiçbir Müslüman hükümdar II. Abdülhamid kadar, önemli kararlarla karşı karşıya kalmamıştır. Mümin bir Müslüman ve mutlakiyetçi bir padişah, fakat aynı zamanda modernleşmeye samimiyetle inanmış bir insan olan Abdühamid Han, Avrupa'ya ve uygarlaşmaya hayran olmakla beraber, Avrupa kültürüne hiç sıcak bakmıyordu.[80] Ve bu durumda iç dünyada birlik ve kuvvet sağlamak aynı zamanda da ideallere ulaşmak adına sağlam bir dayanağa ihtiyaç hâsıl olmaktaydı.

İşte bu noktada, İslâm'ın iç siyasette Müslümanları birleştirici, teşkilâtlandırıcı bir vazife ile vurgulanması ve halifeliğin dış dünyada gündeme getirilmesini bütün dünya Müslümanlarını himaye edici gösterilip, bir ülkü birliğini teşkil etmek çabaları İslâmcı siyaset olarak tanımlanır. Bu çalışmanın unsurlarını kısaca değerlendirmekte fayda vardır. Halifelik; lügat manası olarak, sonradan gelen, arkadan gelen demek ise de, terim olarak Peygamberimizin (s.a.s.) vekili olarak imamet ve amiriyyet vasfını takınmaktır. Kaynaklar ilk dört halifeden sonra, bu dinî müessesenin bir saltanat makamı hâline geldiğini belirlemektedir. Abbasî hilâfetinin son dönemlerinde, Müslüman

79 Bozdağ; a.g.e., s. 66
80 Karpat; a.g.e., s. 22-23

her devlet reisi tarafından kullanılan bir tabir hâline gelen halifelik sadece dinî değil aynı zamanda siyasî bir terimdir. İngilizler fıkıh kitaplarında geçen halifenin Kureyş'ten olması meselesini kurcalamaya başladıkları sırada II. Abdülhamid de her iki yönde tedbir almaktan geri durmamıştır. Hem Mısır'da hem Arabistan'da halifeliğini destekleyen şahısları ön planda tutmuştur. Bu arada halifeliğin her ne kadar 1517'de Abbasîler'den Yavuz Sultan Selim tarafından alındığı kabul ediliyor olsa bile, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasına kadar aktif bir şekilde vurgulanmamıştır. Bununla beraber Kanunî döneminde Lütfi Paşa ve II. Abdülhamid zamanında Cevdet Paşa halifelik üzerine önemli fikirler ifade etmişlerdir. Onlar bu meselede Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar haklı olduğunu kabul etmekteydiler. Osmanlı fikir adamlarında halife ihtiyacı "dini devam ettirecek, şeriatın emir ve yasaklarını uygulayacak, İslâm'ın anayurdunu (kutsal mahalleri) muhafaza edecek, diğer İslâm ülkelerindeki Müslümanlarca tanınacak bir hükümdarın birliği sağlaması" şeklinde kabul ediliyordu. Artık Kureyş'ten olma şartını aramaya lüzum yoktu. Önemli olan mesele, önder ve lider pozisyonuna girecek Müslüman bir hükümdarın etkinliği ve yaptırım gücü idi. Bu gücün ise, o sıralarda II. Abdülhamid Handa mevcut olduğu kabul edilmekteydi. Osmanlı tarihinde halifelik makamının kullanılması, devletin siyasî ve askerî gücünün yetmediğinin görüldüğü olaylarla birlikte başlamıştır. Nitekim 1768–1774 Osmanlı–Rus Harbinde Müslüman Kırım'ın elden gitmesine askerî ve siyasî gücümüz engel olamayınca, hilâfet vasıtasıyla Müslümanlarla münasebetler devam ettirildi. Batılı devletlerin, Osmanlı topraklarını aralarında pay etme gayretleri, Kıbrıs'ın İngiltere'ye devri, Mısır ve Tunus'un kaybedilişi, Balkanları saran bağımsızlık ve isyan hareketleri, içteki azınlıkların tahriki, misyonerlik faaliyetleri, Arap toprakları içinde İngilizlerin ektikleri fitne ve Müslümanların arasında yeşertilen sapık cereyanlarla ülkenin 93 Harbi ile ağır toprak kayıpları, yeni bir strateji ve yapılanma karşısında o, yine dünya siyaset-

çilerini hayretler içinde bırakacak başka bir politika takip ederek,[81] "Halife-i Müslimin Zıll'ullah-i Fi'l arz (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) gibi hem panislâmist hem de mutlak monarşi görüşünü yansıtan bir unvan takındı. [82] "Panislâmizm" adı verilen bu politika; akıllı, dünya gerçeklerini göz ardı etmeyen, hamaset gösterilerinden, maceraperestlikten uzak bir şekilde yürütülerek Müslümanları, yegâne bağımsız İslâm devleti olan Osmanlı'nın bayrağı altında fikren birleştirmeyi hedefliyordu. Dünya Müslümanları, Batılı devletlerin baskı ve zulümlerine karşı İslâm halifesinden yardım bekliyordu. Ancak bu yardımlar, emperyalist devletleri topraklardan atmaya değil, en azından zararlarını asgarîye indirmeye, içteki faaliyetlerini ise bertaraf etmeye yönelikti. Onun İslâm birliği politikasının amacı, Hristiyan Avrupa emperyalizminin önüne geçerek, İslâm dünyasının gerilemesini durdurmaktı. Bu politikasının temel esasları şunlardı;

a- Yabancı işgallerini durdurmak, yabancıların özel ayrıcalıklarını ve bağışıklıklarını kaldırmak,

b- Gerçek İslâm dinini yerleştirmek, mümkün olursa bütün dünya Müslümanlarını tek bir devletin meşru hükümdarı olan halifenin yönetiminde birleştirmek.[83]

Orta Doğu'da bulunan zengin petrol yataklarına göz diken Batılı emperyalist devletler ve bilhassa İngiliz, Fransız ve Almanlar, ajanları vasıtası ile milliyetçilik fikrini aşılayarak bağımsızlık telkin ediyor ve sapık cereyanları yaygınlaştırarak halkı İslâm halifesinden soğutmaya çalışıyordu. Böylece Müslümanlar arasında yapay meseleler çıkartmakta, onları halifeye karşı kışkırtmakta ve milliyetçilik tohumları ekerek devleti parçalamak istemekteydi. Arapları Türklere, Türkleri Araplara, Kürtleri Türklere karşı hareketlendirmek, Vahhabilik, Şiîlik akımlarını Sünnî Müslümanlar arasında yaygınlaştırarak topyekûn birliği parçalamak, İngiliz ve Yahudi işbirlikçilerinin temel hedefleriydi.

---

81 Erarslan; a.g.m., s. 271-272
82 Ortaylı; a.g.e., s. 179
83 Philip H. Stoddart; Teşkilât-ı Mahsusa, Çev.; T.Demirel, Arba Yayınları, İstanbul 1993, s. 14

Emperyalist devletlerin bu sinsi oyunlarını başarısız kılmak için Panislâmizm politikasını takip etti. Müslümanları, Osmanlı Devleti'ne bağlamak gayesi ile Arap kabilelerine nişanlar gönderiyor, rütbeler ve ihsanlar veriyordu. Böylece Arabistan'da bulunan şeyhlerin birçoğunu Osmanlı Devleti'nin idaresinde bulundurmaya muvaffak oluyordu.[84] Orta Doğu (Arabistan) topraklarında İngilizlerle zorlu bir mücadele başlamıştı. İngilizler bir kısım Arap şeyhlerini Sultan'a karşı desteklerken, bir kısmı da Sultan'ı destekliyordu. İngilizler çok özel yetiştirdikleri ajanlarını şeyh, âlim, derviş kılığında halkın arasına gönderip Osmanlı aleyhine ve ehl-i sünnet itikadına aykırı fikirleri yayarak halkı halifeden soğutuyordu. Körfez Emirleri, Maskat Emiri ve Yemen'de Zeydîler'i İngilizler elde etmişti.

Buna karşı Sultan, Arap ileri gelenlerini sarayda ağırlıyor, ülkelerinde camiler, medreseler ve yollar yaptırıyordu. Onlara, İngilizlere aldanmamalarını söylüyordu. Suriyeli Rufaî şeyhi Ebu'l-Hüdâ sürekli onun yanında idi. Şeyh ona bir nevi danışmanlık yapıyor, kitaplar yazıyordu. Mısır Müslümanları ve Mısır basını İngilizlere karşı Osmanlı halifesini destekliyordu. Mısır'da aynı zamanda Mustafa Kâmil Paşanın liderliğindeki bir grup, 1904'e kadar II. Abdülhamid Hanın yanında yer aldı.[85] O, dışta takip ettiği "İslâm Birliği" siyasetini içte de devam ettiriyor, halkın birlik ve beraberliğine büyük önem veriyordu. Bilhassa içimizdeki muhalif unsurları yok etmek ve halktan aldıkları desteği kırmak için bütün yurtta eğitim faaliyetlerini yaygınlaştırmış, onlara İslâm dinini tam ve doğru olarak öğretecek âlimler, veliler göndererek yetişmelerine çaba sarf edilmiştir. Çünkü ona göre cehalet ve zayıflık ancak eğitim yolu ile ortadan kaldırılabilirdi. Bu noktada o, kalkınma gayretlerini köylere, kasabalara kadar indirerek halkın gönlünde taht kurmuştu. Ziraata önem verdi, camisi olmayan yerleşim birimlerine camiler yaptırdı, eski cami ve tekkeleri tamir ettirdi. Takip ettiği bu politika ile İslâm dünyasına da örnek olmaya çalıştı. Devlet

---

84 Aydın; a.g.e., s. 94
85 Kocabaş; a.g.e., s. 245-246

içinde gayr-i müslimlerin etkinlik ve hâkimiyetlerini azalttı. Hristiyan memur sayısını azaltarak Müslüman memur sayısını artırdı.[86] Ramazan ve Kurban bayramlarında halkın gönlünü aldı. Ramazan ayında emekli, dul ve yetimlere yardım etti. Şiddetli geçen kışlarda, dar gelirli ailelere kömür, odun ve yiyecek yardımı yaptırdı. Bütün dinî tarikatlara özel ilgi gösterdi. Tekkelerin bazı tarikat şeyhlerine rütbeler, nişanlar verdi. Cami görevlileri, vaiz, hatip ve hocalara her yıl 30 bin kuruş hediye verdirmeyi âdet edinmişti. İstanbul'un Müslüman mahallelerinde meyhane açılıp içki satılmasını yasaklamıştı.[87]

D. II. Abdülhamid Han Devri Yönetim Şekli

Sultan II. Abdülhamid Han, Avrupa'dan bağımsız bir politikanın takibi ve içte huzurun temin edilmesi için bütün yetkilerin sarayda, yani kendisinde toplanmasına karar verir. Bu kararı üzerine Bab-ı Âli'nin (devletin) bütün yetkilerini saraya taşır ve ülkeyi buradan yönetmeye başlar. Bu politikası nedeniyle idarî, askerî, malî vb. bütün ülke meseleleri ile yakından ilgilenme imkânı bulur.

Padişah, her meseleyi öğrenmek ister, her şeyi sorar, herkesin hâlini tetkik eder. Tayinleri lâzım olan her memurun tercüme-i hâlini okutur ve bazen bunlardan biri arzu ettiği şekilde değilse o memurun tayinini kabul etmezdi. Sadece hâkimlerin tayinlerine karışmaz, o makama kim münasip ise onun tayinini isterdi. Mülkî ve askerî büyük memurların seçim ve tayinlerini büyük bir alâka ile takip ederdi. Bu tayinlerin bazılarını hemen kendisi ve bazılarını da danışarak yapardı.

Saraydaki memuriyetlere tayin edilecek zatları bizzat kendisi imtihan ederek seçerdi. Yaşam tarzını, ahlâk ve tabiatlarını inceden inceye araştırırdı. Yıldız Sarayı'nda müstahdem memurların fotoğraflarından oluşan geniş bir koleksiyonu da vardı. Alacağı memurların görünüşlerine bakmaz, şahsî liyakati ve gayreti olanlar daha çabuk itimadına mazhar olurlardı. Hangi meslekten olursa olsun ehliyet ve dirayet sahibi olanları gö-

86 Aydın; a.g.e., s. 110
87 Erarslan; a.g.e., s. 217-218

zünden kaçırmazdı. Saraydaki çalışanları arasında fakir aile efradından pek çok kimse vardı. Öyle ki bunlar bulundukları makama mektepten birinci olarak mezun olup seçilmişlerdi. Çünkü II. Abdülhamid Han, okullardan en iyi derece ile mezun olanlarını kendi kadrosuna alırdı. Mabeyncilerin (saray üst düzey memurları) büyük bir kısmı devlet mekteplerinden en iyi derece ile mezun olmuş gençlerdi. Bunlar aynı zamanda birkaç yabancı lisanı mükemmel bir şekilde konuşur ve yazarlardı.

Yine onun kudretli idareciliği hakkında Sir Henry Woods Paşa anılarında şöyle diyor:

"Kendisiyle tanışmak imkânını bulan herkesin itiraf ettiği gibi o, muhatabını büyüleyici bir şahsiyete sahipti... Joseph Chamberlain (1836-1914) (asrın en büyük İngiliz devlet adamlarından) sonradan bana, Türkiye'yi ziyaret ettiği zaman, iki defa görüştüğü Abdülhamid'in, tanıdığı Türkler arasında devlet adamı vasfında tek kişi olduğunu söylemiştir...

Düşmanlarının rahat hareket etmesini kolaylaştıracak mizaçta değildi. Düşmanlarının eline koz vermekten de kaçınırdı... Hristiyanlardan nefret etmezdi ve Ermenilere düşman değildi. En güvendiği görevliler arasında Ermeniler de vardı. Hepsinden önemlisi batıl itikatları yoktu." [88]

E. Devrin Önemli Siyasî Olayları

1. Balkan Ayaklanmaları ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi)

Kendisi tahta çıktığında Sırbistan ve Karadağ ile iki ay öncesinden başlayan savaş devam ediyordu. Bu savaş Osmanlı kamuoyunda heyecana sebep olmuş, bilhassa basın yoluyla olayları öğrenen halk canı ve malı ile savaşa destek olmaya başlamıştı. Hükümet bu arada Sırbistan ve Karadağ'ın zorlaması ile savaşa girdiğini ve saldırgan taraf olmadığını Avrupa devletlerine bildirerek politika sahasında destek bulmayı ümit ediyordu. Aslında bu tedbir yerinde bir teşhisti. Zira bölgede nü-

---

88 Woods; a.g.e., s. 113-139

fuz mücadelesi yapan Avusturya ve Rusya daha 8 Temmuz 1876'da aralarında Reichstad Antlaşması'nı imzalamışlardı. Müdahale etmek için savaşın sonucunu beklemekte olan devletler, Osmanlı Devleti'nin galip gelmesi durumunda savaş öncesindeki durumu devam ettirecek-lerdi.[89] Osmanlı Devleti yenilirse Sırbistan, Karadağ ve Avusturya, Bosna-Hersek'i paylaşacaklardı. Eğer Osmanlı Devleti ağır bir yenilgi alırsa tek ve büyük bir Slav devleti kurulmaması şartıyla beraber, Arnavutluk, Bulgaristan ve Doğu Rumeli, üç küçük devlet olacaktı. Kısacası Osmanlı Devleti rakiplerini yense dahi, herhangi bir kazancı olmayacak, ancak paylaşılmaktan kurtulabilecekti. Savaş her yerde Osmanlı Devleti'nin başarıları ile gerçekleşti ve 24 Ağustos 1876'da Sırbistan büyük devletlerden mütareke için aracılık yapmalarını istedi. Slavların yenilgisi Rusya'da büyük infial uyandırdı. Böylece Rusya'nın müdahalesi gündeme geldi. İngiltere'de kamuoyu Osmanlı Devleti'nin aleyhine dönerken, İngiliz hükümeti Rusların önüne geçmek amacıyla Osmanlı Devleti'nden mütareke yapılmasını istedi. Aksi takdirde devletler olarak takip ettikleri tarafsızlıktan vazgeçeceklerdi. Osmanlı yönetimi kendi tespit ettiği şartlarda barış yapılması amacıyla savaşı durdurdu. Ancak çok ağır olmamasına rağmen şartları kabul görmedi. Bilhassa İngiltere, Sırbistan ile Karadağ'a yeni imtiyazlar ile Bosna-Hersek'e muhtariyet istedi, diğer devletler de bunu desteklediler. Bu müdahaleden destek alan Sırbistan, 25 Eylülde tekrar saldırdıysa da orduları yenildi ve böylece Osmanlılara Belgrat yolu açıldı. İşte bu noktada Rusya devreye girerek 48 saat içinde mütareke yapılmaksızın savaşa katılacağını bildirdi. (31 Ekim 1876) Mütarekeyi reddetmek, Osmanlı için Rusya ile savaş demek olacağından bu durum mecburen kabul edildi. Böylece Rusya milletler arası liderlik konumunu da ele geçirmiş oluyordu. Bu durumda Rusya, İngiltere ve diğer Avrupa devletleri katılmazsa meseleyi kendisi halledecekti. Rusya'nın bu günlerde kısmî seferberlik ilân etmesi, ilk anda İngiltere'yi telâşlandırdı. Dolayısıyla İngiliz yönetimi Osmanlı Devleti'ne İstanbul'da bir konferans düzenlen-

89 Erarslan; a.g.m., s. 247

mesi fikrini kabul ettirmeye yöneltti. Bu arada Osmanlı Devleti'nde II. Abdülhamid yönetimi, konferansı havada bırakmak için toplantı günü Avrupa devletlerinin reform isteklerinin ruhunu taşıyan "Meşrutî" idareyi ilâna karar verdi. Nihayet 23 Aralık 1876'da İstanbul (Tersane) Konferansı başladığında Kanun-i Esasî ilân edildi. Kanun-i Esasî ile getirilen Meşrutiyet idaresi büyük devletlerin, Hristiyanlar lehine reform isteklerine bir cevap teşkil ettiği için, Osmanlı Devleti temsilcileri konferansın toplanma gayesinin ortadan kalktığını ilân ettilerse de bu hareketleri ile Avrupa devletleri temsilcilerini etkileyemediler. Osmanlı temsilcilerinin katılmadığı görüşmeler sonucunda Balkanlara muhtariyet getiren şartlar ileri sürüldü. Ancak bu şartlar Osmanlı Devleti tarafından reddedildi. Bunun üzerine İngiltere ve Rusya, Osmanlı Devleti'ni barışa zorlamak üzere 31 Mart 1876'da Londra'da bir protokol imzaladılar. Bu protokol, Osmanlı hükümetinin ıslahatlar yaparak Hristiyan halkı rahatlatması ve Avrupa barışının korunması amacına yönelikti. Nihayetinde Osmanlı Âyan ve Mebusan Meclisindeki toplantılar neticesinde 12 Nisan 1876'da reddedilen protokol şartları, Rus Savaşı'na (93 Harbi) giden yolu açtı. Nitekim 24 Nisan 1876'da Rusya, Balkanlara asker sokarak savaşı başlattı. Balkanlar'da ve bilhassa Plevne'de Gazi Osman Paşanın ve Doğu Anadolu cephesinde Gazi Ahmet Muhtar Paşanın kahramanca mücadeleleri ne yazık ki savaşı kazanmaya yeterli olamadı. Ruslar'ın, Balkanlar'da hızla ilerleyişi İstanbul'da yönetim çevrelerini karıştırdı. Bu arada Ruslar Ocak 1878'de Sofya'yı, 20 Ocak'ta ise Edirne'yi işgal ettiler. Doğu cephesinde ise 20 Nisan'da Doğu Beyazıt'ı, 17 Mayıs'ta ise Ardahan'ı almakla Osmanlı'nın moralini iyice bozmuşlardı. 19 Kasım'a gelindiğinde ise artık Kars şehri de Ruslar'ın eline düşmüştü.[90] Bu aşamadan sonra Osmanlı yönetimi mütareke istemek zorundaydı. Çünkü Rus orduları Balkanları ele geçirerek İstanbul önlerine kadar gelmiş, halk ise büyük endişeye kapılmıştı. Osmanlı padişahı II. Abdülhamid, daha savaş başlamadan önce, böyle bir savaşa girilmesine şiddetli bir şekilde karşı çıkmış ancak başta Mid-

90 Erarslan; a.g.m., s. 248

had Paşa olmak üzere birtakım kimselerin baskısı ve Meclis-i Mebusan'da savaşa girişin kabul edilmesi ile nedeniyle bu durumu engelleyememişti. Ancak şimdi mecliste şiddetli tartışmalar yaşanmaktaydı. İşte bu noktada II. Abdülhamid, savaşın getirdiği karışıklık ve bunalımlı havadan dolayı anayasayı askıya alarak Meclis-i Mebusanı süresiz olarak tatil etti. Dolayısıyla artık tüm yetkiler, mutlak bir hükümdar olan Sultan II. Abdülhamid Hanın eline geçmiş oluyordu. Esasında Fatih, Yavuz, Kanunî, IV. Murad ve II. Mahmud da güçlü hükümdarlardı; ama o, otoritenin parçalanmaya başladığı ve bu parçalanmanın kurumsallaştığı bir ortamda her şeye hükmetmekteydi. Bu da onun bu mutlak hâkimiyet döneminin farklılığını ortaya koyuyordu.[91]

Sultan, bu bağlamda, yaşanan tüm olumsuz gelişmelerin ardından, yenilgiden sorumlu tuttuğu Midhad Paşayı sadrazamlıktan alarak Brindizi'ye sürgüne gönderdi.

Artık savaş sona ermiş ve Osmanlı orduları büyük bir yenilgiye uğramıştı. Yapılacak tek şey, çok fazla kayıp vermeden düşmanla anlaşmaktı. 3 Mart 1878'de Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre;

1. Osmanlı Devleti, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın toprak larını genişletecek. Ayrıca Niş Sırbistan'a verilecek, Karadağ Adriyatik Denizi'ne kadar genişletilecek ve Baserabya bölgesi Ruslara bırakılacak,
2. Bulgaristan, Osmanlı Devleti'ne vergi vermek şartıyla muhtar bir prenslik hâline getirilecek,
3. Bosna-Hersek'e ıslahatlar yapılmak üzere muhtariyet verilecek,
4. Teselya, Yunanistan'a verilecek,
5. Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Beyazıt Ruslara bırakılacak,
6. Ermenistan ve Girit'te çeşitli ıslahatlar yapılacak,
7. Osmanlı Devleti, Rusya'ya savaş tazminatı olarak 300 milyon ruble verecekti.

Görüldüğü gibi bu antlaşma ile Ruslar, Balkanlar ve Doğu Anado-

91 Ortaylı; a.g.e., s. 89-90

lu'da büyük kazançlar elde ettiler. Antlaşmanın şartlarına bakıldığında rahatlıkla görülecektir ki, durumun yorumu, artık Rusya'nın, Rus Çarı I. Petro'nun vasiyeti üzere sıcak denizlere inmesi ve Boğazlar üzerinde baskı kurması demekti. Bu durumu kendi çıkarlarına ters olarak gören Avrupa devletleri hemen tepki gösterdiler. Ayastefanos Antlaşması'nın maddelerinin oldukça ağır olması nedeniyle yeni bir görüşme yapılmasını kararlaştırdılar. Ardından Osmanlı Devleti'ni de düzenlenecek konferansa davet ettiler. İngiltere 25 Mayıs 1878'de Osmanlı Devleti'ne başvurarak konferans sırasında kendilerini desteklemek ve arabuluculuk yapmak karşılığında Kıbrıs'ın geçici olarak, bir üs yapılmak üzere kendilerine verilmesini istedi. Yapılan görüşmeler neticesinde Bab-ı Âli bu teklife razı oldu. İşte bu şartlar altında 13 Haziran 1878 tarihinde Berlin Konferansı toplandı ve konferans bitiminde katılımcı devletler arasında, 64 maddelik bir antlaşma olan Berlin Antlaşması imzalandı.

Bu antlaşmaya göre:

1. Ayastefanos Antlaşması ile Bulgaristan'a verilen topraklar üçe ayrıldı. Makedonya kısmı ıslahat yapmak şartıyla, Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. Doğu Rumeli eyaletine Hristiyan bir vali atandı ve muhtariyet verildi. Asıl Bulgaristan ise Osmanlı Devleti'ne vergi verir bir prenslik hâline getirildi.
2. Bosna-Hersek'in yönetimi Avusturya'ya verildi.
3. Karadağ, Sırbistan ve Romanya tam bağımsız devletler hâline getirildi.
4. Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakıldı, buna karşılık Eleşkirt ve Doğu Beyazıt Osmanlı Devleti' ne bırakılacaktı.
5. Osmanlı Devleti, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahat yapacaktı.
6. Boğazlar için 1841 Londra Antlaşması esasları geçerli olacaktı.
7. Teselya, Yunanistan'a bırakılacaktı.
8. Tuna Nehri, ticaret gemilerine açık; savaş gemilerine kapalı tutulacak, ulaşım bir komisyon tarafından yürütülecekti.
9. Osmanlı Devleti, Rusya'ya 60 milyon Türk lirası savaş tazminatı ödeyecekti.

Berlin Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin önemli oranda toprak

kaybına uğradığı oldukça ağır bir antlaşmadır. Yine Berlin Kongresi de Hristiyan devletlerin Osmanlı'dan bir şeyler koparabilmek için birbirleriyle yarıştıkları bir çıkarlar toplantısı olmuştur. Berlin Kongresi akabinde; İngilizler, Mısır ve Kıbrıs'ta, Avusturyalılar Bosna-Hersek'te, Fransızlar ise Tunus'ta söz sahibi oldular.

2. İngiltere'nin Kıbrıs'a Yerleşmesi

II. Abdülhamid Han dönemi, başlangıçtaki 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı ve 1897'deki Osmanlı-Yunan savaşı istisna tutulabilirse, devletin fiilî katılımı açısından sakin geçmiş sayılabilir. Ancak bu dönemde Kıbrıs'ın İngiltere'ye devri, Fransa'nın 1881'de Tunus'u ve İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgalleri de yaşanan oldukça önemli olaylardır. Bu işgallerde devletin tavrı ise o dönemdeki vaziyetin genel bir aynası olmuş, hükümet işgalci devletlere birer protesto notası göndermekten başka bir şey yapamamıştır. Bütün bu gelişmelerde, Tanzimat'tan ve bilhassa Islahat Fermanı'ndan sonra devletin güya kadim dostu sayılan İngiltere'nin tavrı çok önemlidir. Rusya'nın Panislavist politikalarla isyan ettirip desteklediği, Osmanlı Devleti'nin ise haklı olarak bu isyanları bastırma harekâtını vesile ederek çıkardıkları 93 Harbi'nde Osmanlı Devleti'ni yalnız bırakan İngiltere, savaşın sonucu kendi menfaatleri aleyhine gelişince meseleye el koymuş, Ruslar'ın İstanbul'a kadar ilerlemeleri ve Balkanlar'da Ege Denizi'ne kadar açılan bir devlet kurmuş olmasını çıkarlarına müdahale sayarak devreye girmişti. 1878 Haziranında toplanan Berlin Kongresi'nde ise Ruslar'ın güneye inmelerine Osmanlı Devleti'nin engel olamayacağı düşüncesiyle 1571'ten beri Osmanlı Devleti'nin elinde olan Kıbrıs'ı ele geçirmeye karar vererek bunu uygulamaya koymuştu. Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devleti'ni savunurken, bir askerî ikmal merkezi olarak kullanmak üzere, geçici olarak 4 Haziran 1878'de Kıbrıs'a asker çıkarmış ve bir daha buradan çıkmamıştır.

İngiltere "Batı Asya'nın anahtarı" olarak gördüğü Kıbrıs'a yerleşirken, Rusların güneydoğudan Hindistan'a gidecek koridora inmesini

engellemek için çalışmaya başladı. Hedefine ulaşmak ve bu bölgede kendi etkinliğini sağlamak amacıyla da Osmanlı Devleti'nin güneydoğu bölgesinde bir Ermenistan devleti kurmak yolunu seçti. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde Doğu Anadolu'da oturan Ermeni nüfus lehine ıslahatlar yapılması ve kontrolünün Avrupalı devletlere bırakılması kabul edilmişti. Ermeniler'in Rus nüfuzuna bırakılmamasını da amaçlayan bu madde İngilizler tarafından devamlı olarak Osmanlı Devleti'nin içişlerine bir müdahale olarak kullanılmıştı. İngiltere buna ilâveten Avrupa devletleri nezdindeki etkin yerini korumak ve gelecekteki istilâlarına karşı oluşabilecek muhalefeti yumuşatmak amacıyla Mısır'daki rakibi Fransa'yı başka sahalara yönlendirmişti. "Dalında, olmuş meyve gibi duran Tunus'u" alması için Fransa'yı desteklemiş ve sömürgeci istilâlarını Mısır'dan uzaklaştırmıştı. Bu noktada II. Abdülhamid'in siyasetinde önemli değişikliklere vesile olması sebebiyle Tunus'un Fransızlarca ve Mısır'ın İngilizlerce işgaline ayrı bir başlık açmakta fayda vardır.

3. Fransa'nın Tunus'u İşgali

1574 yılında Osmanlı topraklarına katılan Tunus'ta 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı sermaye ve nüfuzu yayılmaya başlamıştı. İngiltere demiryolu, havagazı, sulama kanalları imtiyazları alarak; Fransızlar kredi müesseseleri vasıtasıyla, İtalyanlar ise amele ve ziraat işçisi olarak Tunus'a yerleşmeye çalışacaklardı. İngiltere'nin işgal gibi bir maksadı olmamasına karşılık Fransa ve bilhassa millî birliğini tamamladıktan sonra İtalya, Tunus'u ele geçirme gayretindeydiler. Osmanlı Hükümeti ise ancak 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra Tunus'la ilgilenmeye başladı. 1859 yılında vefat eden Mahmut Paşanın yerine geçen Mehmed Sadık Paşaya vezirlik rütbesi ile Tunus'un idaresi verilmiş, paşanın Tunus Beyliği'ni veraset usulü ile ailesine istemesi de 1871 yılında kabul edilmişti. Veraset şartları şunlardı;

a. Tunus'un yıllık vergi ödemesi,
b. Cuma hutbelerinde padişahın adının okunması,

c. Paralarda padişah tuğrasının bulunması,
d. Bayrağın aynı kalması,
e. Osmanlı Devleti bir savaşa girdiğinde Tunus'un 12.000 askerle yardım etmesinden ibaretti.

Tunus Beyi savaş ve barış konularını Osmanlı Devleti'ne bırakmış, içişlerini ve dış devletlerle normal münasebetleri devam ettirmeye hak kazanmıştı. İlişkilerdeki bu düzelme, Tunus Beyi'nin Avrupa devletlerine karşı dayanacak bir güce ihtiyacı kadar Hayreddin Paşanın gayretlerine de bağlıydı. 1877-1878 savaşında bilhassa İngiliz ve Fransız konsoloslarının kışkırtmalarıyla Hayreddin Paşayı azleden Mehmed Sadık Paşa, antlaşma gereği asker yardımı yapmadı. Osmanlı Devleti de savaşta yenildiği için arkasını arayamadı. Berlin Kongresi'nde dışlandığını ileri süren ve bu sebeple, İngiltere'ye ve Almanya'ya itiraz eden Fransa'ya, Tunus'u işgal ederse karşı çıkılmayacağına dair İngiltere ve Almanya tarafından garanti verildi. 1881'de İtalya'da Tunus üzerindeki emellerini ortaya koyunca, Fransız hükümeti Tunus'taki Krumir kabilesinin kendi himayesindeki Cezayir'e saldırmasını bahane ederek 4 Nisan 1881'de 20.000 askerle "hudut güvenliğini sağlama" operasyonu adı altında Tunus topraklarında ilerlemeye başladı. Osmanlı Devleti işgalin geçersizliğini ilân ederek kendi hakkını diplomatik yollardan sağlamaya çalıştı. Ancak haklı protestolarını kuvvetle birleştiremeyince fiilî durumu kabul etmek zorunda kaldı. [92]

4. İngiltere'nin Mısır'ı İşgali

Orta Doğu'da çok önemli bir konumda yer alan ve Doğu-Batı arasında stratejik bir geçiş noktası olan Mısır 1517 yılında Yavuz Sultan Selim Hanın Ridaniye Seferi neticesinde Osmanlı topraklarına dâhil olmuş ve uzun yıllar Osmanlı Devleti'ne zengin bir kaynak olarak hizmet etmişti. 19. yüzyıla gelindiğinde ise Mısır, Osmanlı Devleti karşısında bir problemler yumağı hâline gelmişti. Öncelikle 1830'lu yılların başında Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa, Osmanlı Devleti'ne isyan etti.

92 Erarslan; a.g.m., s. 247-251

Uzun yıllar devam eden mücadeleler neticesinde 1840 Londra Antlaşması ile mesele çözüme ulaştırıldı. Bundan sonra, verilen imtiyazlarla Mısır Valiliği Mehmed Ali Paşa soyundan gelenlere verildi. Mısır ise muhtar hâle getirildi. Böylece Osmanlı Devleti kısmen de olsa önemli bir toprak parçasından daha uzaklaşmış oldu.

Osmanlı Devleti'ne bağlı, ancak Mehmed Ali Paşa liderliğinde yönetilen Mısır 1869 yılında açılan ve Hint Okyanusu ile Akdeniz'i birbirine bağlayan "Süveyş Kanalı" ile birlikte çok ciddi bir şekilde önem kazandı. Çünkü bu kanal İngiltere'nin Doğudaki sömürgelerine giden yolda can alıcı bir noktada bulunuyordu. Dolayısıyla İngiltere'nin Doğudaki incisi Hindistan'ı, başta Rus tehdidinden ve Hindistan'a giden yolları da düşman güçlerin saldırılarından korumak için Mısır'ı ele geçirmesi gerekiyordu.

1872 yılından itibaren Bab-ı Âli, Mısır'a dışardan borç alabilmesi için izin verdi. Ancak Mısır hidivlerinin (yöneticiler) plansız ve müsrifçe giriştikleri borçlanma, neticede hızlı bir şekilde daha fazla borçlanmaya ve Mısır maliyesinin yabancı devletlerin kontrolüne girmesine neden oldu.

Paralarını alamayanlar İngiltere ve Fransa'ya başvurarak haklarının korunmasını istediler. İngiltere ise bu durumda Mısır'daki malî krizden faydalanma yoluna gitti. Bu noktadan hareketle Mısır hidivinin, aşırı borçlanmadan dolayı Süveyş Kanalı hisselerini satma isteğini duyan İngiltere Başbakanı Disraeli, Maliye bakanına dahi danışmadan 4 milyon sterline bu hisseleri satın alarak Mısır'da İngiliz varlığını güçlendirmeye başladı.

1876'da Mısır'ın malî durumunu kontrol için Fransa ile ortak bir komisyon kuran İngiltere 1878'de bu elemanlarının "nazır" sıfatıyla Mısır hükümetine dâhil olmasını sağlamıştır. Daha sonra borçların tahsili için bir "Düyun-u Umumiye İdaresi (1881)" kurulmuş ve bu idare ile İngiltere Mısır gelirlerinin 7/8'ine el koymuştur.

Bütün bu gelişmelerle birlikte devletin yönetiminin yabancılara geçip yerlilerin horlanması, millî ve dinî muhalefeti körüklemişti. "Vatanîler" adıyla örgütlenen muhalefetin baskısıyla hükümet istifa ettirilmiş ve buraya yabancı kontrolörler gönderilmiştir. Daha sonra İngiltere ve Fransa'nın baskısı ile Mısır Hidivliğine Tevfik Paşa getirilmiştir. (1879) [93]

Hidiv Tevfik Paşa, Batı yanlısı bir politika izlemiştir. Ancak bu arada Vatanîlerin baskısı da iyice artmış ve neticede hükümete, Vatanîler hâkim olmuşlardır. Dolayısıyla bu durum ne Osmanlı padişahını ne de Batılıları memnun etmiştir. II. Abdülhamid, bu noktadan sonra Batılıların Mısır'daki duruma müdahale edeceklerini tahmin ettiği için hidivden derhâl ortalığı yatıştırmasını istemiştir.

Nihayetinde de Mısır'da yaşanan olayları bölgedeki çıkarlarına ters olarak gören emperyalist İngiltere ve Fransa duruma tamamen el koymak amacıyla Mısır'ın İskenderiye Limanı'na savaş gemilerini göndermişlerdir. İngiliz ve Fransız konsolosları, Vatanî nazırların azlini istemişler ancak bu istekleri reddedilmiştir.

Osmanlı Devleti meseleyi kuvvet yerine siyasetle halletmek istediği için Derviş Paşa başkanlığında bir heyeti Mısır'a göndermiştir. [94] Fakat heyet görüşmelerden bir netice alamamıştır. İngilizler ve Fransızlar ise Mısır'a bir müdahalede bulunmakta aynı fikri taşımadıkları için meselenin bir konferansta görüşülmesini kararlaştırmışlardır. (23 Haziran 1882) Bu sırada İngilizler, konferansın esasında kendi emellerinin önüne bir set çekeceğini anladıkları anda "tahkimat yapıldığını" öne sürerek Mısır'ı işgal ettiler. Tabiî ki bu durum Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmedi. Ancak Osmanlı Devleti'nin bu bölgede herhangi bir savaşı göze alacak durumu da yoktu. İngilizler ise işgalin geçici olduğunu ilân etmişti. Esasında kimsenin de buna inandığı yoktu. Herkes biliyordu ki, artık İngiltere Orta Doğu ve Batı Asya'daki sömürgelerine giden yolların güvenliği için buraya yerleşecekti.

---

93 Erarslan; a.g.m., s. 247-251

94 Bayram Kodaman; "II. Abdülhamid", DGBİT, Cilt 12, Çağ Yayınları, İstanbul 1990, s. 112

Bu noktada olayın bir başka yönü daha vardır ki, bu Osmanlı dış politikası adına çok ciddi bir dönüm noktasıdır. Çünkü bu sıralarda İstanbul'daki İngiliz sefiri (elçisi) Dufferin, İngiltere'nin Mısır'da herhangi bir imtiyaz istemediğine hatta ticarî imtiyaz sahibi dahi olmayı düşünmediğine dair Osmanlı padişahına teminat vermiştir.[95] Dolayısıyla İngiltere, Mısır'ı işgal ederek Osmanlı Devleti'ni aldatmış ve hükümeti de aciz durumda bırakmıştır. Bundan böyle Osmanlı Devleti'nin dış politikasında İngiltere, sahip olduğu yerini kaybedecek ve düşman devletler sınıfına girecektir.

İşte böylece İngiltere gizli entrikalar ve diplomatik aldatmacalarla bir kez daha hedefine ulaşmış ve Hindistan yolunu güvenlik altına almak düşüncesiyle Kıbrıs'tan sonra Mısır'ı da ele geçirmiştir. Son olarak Mısır meselesi, 1885 yılında "Hidiv padişaha tâbi olmakla beraber, Osmanlı ve İngiliz hükümetlerinin Kâhire'ye gönderecekleri yüksek komiserlerin denetiminde bulunacaktır." şartını taşıyan sözleşme ile -diplomatik yollarla- halledilmiştir.[96]

İngiltere, bundan sonra herhangi bir tehlikeye karşı, Osmanlı Devleti'ni "İlk Savunma Hattı", Kıbrıs, Mısır ve Malta üçgenini ise "Esas Savunma Hattı" olarak görmeye başladı.[97] İşte bu noktada Mısır Meselesi, İngilizlerin Osmanlı Devleti'ni tamamen gözden çıkardığını ve artık "koruma" politikasından vazgeçtiğini gösterdi. Peki, bu sırada Osmanlı hangi kanaati taşıyordu? Bu konuda İngiliz casusu Vambery'in II. Abdülhamid Han ile yaptığı görüşmelerden bir bölüm sunalım;

"*İngilizlerle anlaşabilmeyi ben de çok arzuluyorum. Bu hususta her türlü tavizlerden de kaçınmayacağım, yeter ki onlar da aynı şekilde istekli olsunlar.*" diyerek, hatta Vambery aracılığı ile Londra'ya bir ittifak önerisinde bulunan Abdülhamid, İngiltere'nin Rusya'ya karşı Türkiye'ye her zaman muhtaç olduğu inancı ile hep son ana kadar "eski

---

95 Cevdet Küçük; "II. Abdülhamid" DİA, Cilt 1, TDV Yayınları, Ankara 1993, s. 218-219
96 Ercüment Kuran; "II. Abdülhamid'in Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esasları", İÜEF II. Abdülhamid Dönemi Semineri, İÜEF Yayınları, İstanbul 1994, s. 143
97 Selim Deringil; "Sultan II. Abdülhamid'in Dış Politikası", TCTA, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 304

sevgilinin" ona döneceği günü beklemiş, devletler arası münasebetlerde "kesin tarafsızlık" ilkesi uygulamış. Dolayısıyla hiçbir Avrupa gücüne yaklaşma eğilimi göstermemiştir. Bu dönemde o, hiçbir devletle anlaşma yoluna gitmemiş, desteğini bir devletten diğerine bir saat rakkası gibi oynatmıştır.

Kendisi, büyük devletlerin Osmanlı'nın konumu dolayısıyla onun prensiplerine saygı gösterip, onu hoş tutacaklarını umuyordu. Bu "tarafsızlık" stratejisini uygularken İngiltere'yi dikkat-i nazarından hiç ayırmamıştı. Çünkü o, İngiltere'nin uluslararası düzenin korunmasında önemli bir rolü olduğunu ve söz konusu ülkenin adeta bir manivela gibi hareket ederek devletler arasındaki dengeyi sağladığını biliyordu.[98]

5. Doğu Rumeli Vilâyetinin Bulgaristan'la Birleşmesi

1878 Berlin Kongresi sonrasında Osmanlı Devleti'ne tâbi bir prenslik şeklinde ayrılan Bulgaristan'da milliyetçiler Eylül 1885'te Doğu Rumeli Valisi Gavril Paşayı (Gabriel Krestowitch) makamından alıp hapsetmişler ve iki Bulgaristan'ın birleştiğini ilân etmişlerdir. Bu olaydan istifade eden Sırplar Bulgaristan'a saldırmışlar, ancak yenilmişlerdir. Osmanlı Devleti bu ilhak olayına başlangıçta net bir tavır ortaya koyamadı. Sadrazam Said Paşa askerî müdahale isterken rakibi Kâmil Paşa diplomatik yolla meselenin halledilmesini istiyordu. II. Abdülhamid de barışçı yolu tercih edince, 24 Mayıs 1886'da Bulgarlarla yapılan antlaşmada Doğu Rumeli Valiliğine Bulgaristan prensi Alexandre tayin edilmiş, vilâyetin Osmanlı'ya verdiği vergi aynen korunmuş, askerî bakımdan önemli olan Rupçoz ve Kırcaali nahiyeleri Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır.

Bu antlaşma ile Doğu Rumeli Vilâyeti ve Bulgaristan fiilen birleşiyordu. Ancak Rusya bu yolla Bulgaristan Prensliği'nin kendi nüfuzundan çıktığını görerek muhalefet etmeye başladı. Rusların kışkırtmasıyla bazı Bulgar generalleri, Prens Alexandr'a darbe yapmak istedilerse de başarılı olamadılar. İşlerin bu şekle girmesi Prens Alexandr'ı

98 Mim Kemal Öke; Saraydaki Casus; Gizli Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991, s. 251-252

Rusya'dan muvafakat istemek zorunda bıraktı. Rus Çarı ona güvenmediğini bildirince de 7 Eylül 1886'da kesin olarak Bulgaristan Prensliği'nden ayrıldı. Toplanan naibler meclisi, 1896 yılında Bulgaristan Prensliği'ne Ferdinand'ı seçti. Osmanlı Devleti bütün muhalefetlerine rağmen gelişmelere engel olamadı. Neticede, İngiltere ve Avusturya'nın çabaları sonucunda Ferdinand'ın prensliğini tanımak zorunda kaldı.

6. Girit Olayları ve 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı

1669 tarihinde Osmanlı topraklarına katılan Girit'e Sadrazam Ali Paşa tarafından özel bir statü verilmişti. Söz konusu olan bu statü, Berlin Kongresi'nde Rumlar lehine yeni reformlar yapılması yönünde tekrar ele alındığında, adada Rumların çoğunlukta oldukları bir meclis oluşturularak daha geniş bir idarî özerklik sağlayan yeni bir mukavelename tanzim edilmiş bulunuyordu. (Ekim 1878-Halepa Mukavelenamesi) Ancak buna rağmen Rumların nihaî hedefleri -ayrıcalık ya da reform değil- Yunanistan'la birleşmek olduğundan dolayı hoşnutsuzlukları daha da artarak devam etti. Osmanlı Devleti ise bu hoşnutsuzlukları ortadan kaldırmak için Girit'te valinin otoritesini artıracak düzenlemeler getirdi. Avrupa'nın müdahalesini davet edebilecek türden olan bu tedbirler ise daha sonra adaya Hristiyan bir vali atanması taleplerini gündeme getirdi. Devletler arası baskılar ve Yunanistan'ın silâhlı çeteleri donatıp desteklemesi ise neticede, II. Abdülhamid'in, meselenin halli için meclisin toplanmasına karar vermesine sebep oldu. Bu sırada olaylar, Müslüman ve Hristiyan ahali arasında meydana gelen kanlı çatışmalar hâlâ devam ediyordu. Yunanistan hızla 10.000 askerini Girit'e sevk etmişti. Sonrasında ise Müslüman ahaliye karşı çok şiddetli ve kanlı katliamlara girişmişlerdi. Bu olaylar, daha sonra iki devletin sınırlarına da yansıyınca artık yolun sonu süratle savaşa doğru gitmeye başlamıştı.

Yunan silâhlı çetelerinin ordu birlikleri ile beraber Osmanlı topraklarına saldırı, tahrik ve tecavüzleri, esasında tam bir barış adamı olan ve savaştan mümkün olduğunca uzak durmaya çalışan Sultan'ı dahi büyük bir savaşa sürüklemeye yetti. Neticede Osmanlı Devleti, 18 Nisan 1897'de Yunanistan'a savaş ilân etti. 8 ay süren Osmanlı-Yunan Savaşı 18 Aralık 1897'de büyük bir askerî zaferle sonuçlandı. Yaşanan tüm bu olaylar ve kazanılan büyük zaferin yanında yabancı kuvvetlerin baskıları da aynı büyüklükle devam etti. Osmanlı savaşı kazanmasına rağmen Avrupa devletlerinin baskıları sonucunda Girit'in yönetimine Hristiyan bir vali tayin etmekten kurtulamadı. Aslında bu, Girit'in fiilî olarak Osmanlı Devleti'nden kopması anlamına geliyordu. Çünkü bundan sonrasına yalnızca Yunanistan'a bağlanmak kalıyordu. Adaya Yunan Prensi Yorgi'nin "olağanüstü komiser" olarak atanması da bu amacın gerçekleşmesi adına atılan çok önemli bir adım oluyordu. Yine Avrupa'nın büyük devletlerinin baskıları ile Girit'te bulunan Osmanlı askerlerinin geri çekilmeleri sağlandı. Daha sonra Girit'te bulunan Müslüman halk da hızla göç etmeye başladı. Bundan sonra Girit, fiilî olarak Yunanistan'ın idaresine girdi. 1897 Yunan Zaferi'ne rağmen, büyük devletlerin çevirdiği oyunların neticesinde, yaşanan bütün bu olaylar, hem II. Abdülhamid Hanın hem de milletimizin hafızasında unutulmak zorunda olan acı bir hatıra olarak kaldı.[99]

7. Makedonya Meselesi

İngiltere, Balkanlar ve Doğu Anadolu'da Rusların egemenliğini kırmak istiyordu. Bu amaçla Berlin Antlaşması'nda, daha önce imzalanan ancak İngiliz menfaatlerine zarar vermesi yönüyle uygulanmasına müsaade edilmeyen Ayastefanos Antlaşması'nda Rusların kazandığı toprakların küçültülmesini sağladı. Bunun yanında yine onun baskısı ile Makedonya'da ıslahat yapılması kararlaştırıldı. Bu ıslahatların kontrolü ise büyük devletlerin gözetimine bırakılacaktı.

99 Kemal Beydilli; Osmanlı Devleti Tarihi (1876-1920 Arası), Cilt 1, IRCICA, İstanbul 1999, s. 111-112

Osmanlı Devleti, bu ıslahatları uygulamada gevşek davrandı. Bunun üzerine bölge halkından olan Bulgarlar nümayiş hareketlerine başlayarak Avrupa devletlerinin dikkatlerini çekmek için harekete geçtiler. Nihayet, geç de olsa bunu başardılar. Avrupalı devletler, bölgede Osmanlı Devleti'nin aleyhine bir içeriğe sahip olan 1903 tarihli Mürzsteg Tasarısı'nı kabul ettiler. 1903 Eylülünde Avusturya, Macaristan ve Rus hükümdarlarının Mürzsteg buluşmalarında tespit edilen yeni reform programı, İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından da kabul görerek geniş tabanlı ve kapsamlı bir reform programına dönüştü ve bu program Bab-ı Âli'ye sunuldu. (Ekim 1903)

Baskılar sonucunda Bab-ı Âli, hükümranlık haklarını ve bağımsızlığını ağır bir şekilde zedeleyen bu yeni reform programını benimsemek zorunda kaldı. Makedonya, Girit örneğinde olduğu gibi bir reforma tâbi tutuldu. Özerk ve devletler arası denetimde malî, idarî ve askerî teşkilâtı yeniden yapılandırıldı. Ancak kanlı çete faaliyetleri ve bunlardan kaynaklanan iç kargaşalar, Balkan Savaşlarına, dolayısı ile bölgenin nihaî elden çıkışına kadar devam etti.[100]

8. Ermeni Sorunu

Avrupa kaynaklı olan "Şark Meselesi"nin bir uzantısı olarak ortaya çıkmış, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile gündeme gelmiştir.[101]

Ermeniler tarih boyunca; Pers, Makedon, Selefkit, Roma, Part, Sasani, Bizans, Arap ve Türklerin hâkimiyeti altında yaşamışlardır. Ermenileri, Bizans'ın zulüm altındaki idaresinden kurtaran ve onlara insanca yaşama hakkını bahşedenler ise Selçuklu Türkleri olmuştur. Fatih döneminde ise Ermenilere din ve vicdan hürriyeti verilmiş, Ermeni cemaati için dinî ve sosyal faaliyetlerini yönetmek üzere Ermeni Patrikliği dahi kurulmuştur. Tarih boyunca Romalılar, Persler ve Bizanslılar tarafından Anadolu'nun bir yerinden diğerine sürülen, savaşlara

100 Beydilli; a.g.e., s. 115
101 Bayram Kodaman, II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, TKAV Yayınları, Sayı 21, Ankara 1987, s. 105-115

itilen ve çoğu kez üçüncü sınıf vatandaş muamelesi gören Ermeniler, Türklerin Anadolu'ya girişlerinden sonra, Türklüğün adil, insanî, hoşgörülü, birleştirici töre ve inancından yararlanmışlardır. Bu ilişkilerin gelişme ve doruğa ulaşma çağı olan 19. yüzyıl sonlarına kadar süren devir "Ermenilerin altın çağı" olmuştur. Osmanlı Devleti'nin çalışan, liyakatli, dürüst ve üretken her tebaasına sağladığı imkânlardan gayr-i müslimler içinde en çok faydalananlar, Ermeniler olmuştur. Askerlikten ve kısmen de vergiden muaf tutulurken, ticarette, zanaatta, çiftçilikte ve idarî işlerde yükselme fırsatını elde etmişler, devlete bağlı, milletle kaynaşmış ve anlaşmış olduklarından dolayı Ermeniler hep, "millet-i sadıka" olarak kabul edilmişlerdir.

Bu noktada İstanbul Ermeni Patrikliğinin kuruluşu tarihte eşine zor rastlanır bir olaydır. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sekiz yıl sonra, 1461'de Batı Anadolu'daki Ermeni Episkoposluğunu, çıkardığı bir fermanla İstanbul Patrikliği'ne dönüştürmesi, Fatih'in ve Osmanlı sultanlarının geleceğe ait vizyonu ve diğer dinlere gösterdiği hoşgörünün çok açık bir örneğidir. Tarihte, bir dine mensup herhangi bir hükümdarın, başka bir dinin üyeleri için ruhanî riyaset makamı tesis etmesi, ne Fatih'ten önce, ne de sonra asla görülmemiştir. "Yeni bir bin yıla girerken dünyada yaşanan gerginlikleri, özellikle yakın çevremizdeki savaş ortamını göz önünde bulunduracak olursak, 538 yıl önce gerçekleşen bu olayın değerini, dinler ve kültürler arası hoşgörünün önemini, sanıyorum daha iyi kavrayabiliriz." diyen Ortodoks Ermeni Patriği II. Mesrob'un sözleri de bu olayın önemini doğrulamaktadır. Nitekim Türkçe konuşan, ayinlerini bile Türkçe yapan bu topluluktan devlet kademelerinde önemli görevlere yükselenler, bayındırlık, bahriye, hariciye, maliye, hazine, posta-telgraf, darphane bakanlıkları, müsteşarlıkları yapanlar ve hatta Osmanlı Devleti'nin meseleleri üzerinde Türkçe ve yabancı dillerde eserler yazanlar bile olmuştur. Ancak Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı dönemlerde, bazı devletlerin vaatlerine kanan Ermeniler, on binlerce Türk ve Ermeni'nin ölümüyle sonuçlanan isyan ve katliamlara başlamışlar böylece bin yıldır refah içinde yaşadıkları ülkeyi parçalamaya çalışmışlardır.

Osmanlı Devleti zayıflamaya başlayıp, hemen her konuda Avrupa'nın müdahalesine maruz kalınca, Türk-Ermeni ilişkilerinde de bir bozulma devri başlamıştır. Batılı ülkeler Osmanlı Devleti'ni bölerek bölgesel çıkarlarına ulaşabilmek için Ermenileri Türk toplumundan koparmayı hedeflemişlerdir. Özellikle Avrupa'nın bazı büyük devletleri, "ıslahat" adı altında bir yandan Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışırken, bir yandan da Ermenileri, Osmanlı yönetimine karşı teşkilâtlandırmışlardır. Böylece ülke içinde ve dışında teşkilâtlanan ve silâhlanan Ermeni komitaları ile Ermeni Kiliselerinin kışkırtıcı faaliyetleri sonucunda, Ermeni toplumu yavaş yavaş Türklerden uzaklaşmaya başlamıştır. Türklerin iyi tutumuna karşın, yabancı devletlerle ittifak etmek suretiyle Türklerle mücadeleye başlayan Ermeniler, Batının desteğini alabilmek için kendilerini "ezilen bir toplum" olarak göstermeye ve "Anadolu üzerindeki egemenlik haklarını Türklerin gasp ettiği" iddiasını dile getirmeye başlamışlardır. Islahat Fermanı ile Müslümanlar ve gayr-i müslimler eşit statüye getirilince ayrıcalıklarını kaybeden Ermeniler, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda, Rusya'dan "işgal ettiği Doğu Anadolu topraklarından çekilmemesini, bölgeye özerklik verilmesini veya Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını" talep etmişlerdir. Bu isteklerle birlikte Ermeni sorunu ilk kez ortaya çıkmaya ve uluslararası bir şekil almaya başlamıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Ayastefanos Anlaşması'nın Osmanlı Devleti'nce kabullenilmek zorunda kalınan meşhur 16. maddesi şöyledir: "Ermenistan'dan Rusya askerinin istilâsı altında bulunup Osmanlı Devleti'ne verilmesi gereken yerlerin boşaltılması, oralarda iki devletin dostane ilişkilerinde zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden Osmanlı Devleti, Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahallî menfaatlerin gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin, Kürtlere ve Çerkezlere karşı güvenliklerini sağlamayı garanti eder."

Anlaşmanın bu hükmü, esas itibariyle bağımsızlık kazanmak isteyen Ermenileri tam anlamıyla tatmin etmemiş olsa dahi "Ermeni Sorunu"nun tarihte ilk kez bir uluslararası belgeye yansıması ve "Ermenistan" diye bir bölgenin varlığından söz edilmesi yönünden büyük önem

taşımaktadır. 1878 yılında toplanan Berlin Kongresi sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Ayastefanos Anlaşması'nın 16. maddesi yerine şu hükmü getirmiştir: "Osmanlı Hükümeti, halkı Ermeni olan eyaletlerde mahallî ihtiyaçların gerektirdiği ıslahatı yapmayı ve Ermenilerin, Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve güvenliklerini garanti etmeyi taahhüt eder ve bu konuda alınacak tedbirleri devletlere bildireceğinden, bu devletler söz konusu tedbirleri uygulanmasını gözeteceklerdir." Berlin Antlaşması'nın bu hükmü ile Türk-Ermeni ilişkilerine yabancı güçlerin müdahale edebilmesi hakkı tanınmış olmaktadır. Böylece Ermeniler, Ruslar ve İngilizler tarafından kullanılmaya başlanmış ve İngiltere'nin elinde Rus yayılmacılığına karşı bir ileri karakol vazifesi görmüştür.

İngiltere ve Rusya tarafından tarih sahnesine sunulan Ermeni Sorunu, aslında emperyalizmin Osmanlı Devleti'ni yıkma ve paylaşma politikasının bir uzantısıdır. Esasında sözde Ermeni soykırımı iddiaları ve yalanları da zaten işte bu politikanın bir propaganda ürünüdür! [102]

Esasında olayların birinci dereceden muhatabı olan II. Abdülhamid Hanın, Ermeni Meselesi hususundaki görüşleri de bu noktada büyük bir önem arz etmektedir. O, hatıralarında bu konuda şunları söylüyor:

"Ermeni meselesi, Ermenilerin meselesi değildir. Rahat bir yürekle söyleyebilirim ki, Ermeni kavmi (milleti), Osmanlılığı en iyi benimsemiş, onu en iyi temsil etmiş bir kavimdir. Medeniyetimize hizmet etmişler, devletimizin bekasına çalışmışlardır. Ermenilerin bizden hiçbir şikâyetleri yoktu. Fakat Ruslar, Bulgaristan üzerindeki emellerine ulaşınca, Osmanlı İmparatorluğu'ndan yeni bir parça daha koparmak için Ermenileri parmaklarına doladılar. Gönderdikleri ajanlarla, önce papazları ve öğretmenleri ele geçirdiler, sonra da buldukları macera düşkünü Ermenileri bizim aleyhimize çevirdiler.

Hiçbir kavim, bağlı olduğu ülke zayıflarsa rahat durmaz. Bu sebeple, Ermenilerin de tek başlarına hiçbir güçleri olmadığı için, diğer ka-

---

102 http://www.ermenisorunu.gen.tr/

vimler gibi onlar da bir süre daha bekleyebilirlerdi. Ancak tahrik ve fitne, bazılarını hemen ayaklandırmaya yetti. Aslına bakacak olursak Ruslar, Türkiye'de müstakil bir Ermenistan kurulmasından yana değildiler. Çünkü kendi sınırları içinde de Ermeniler vardı, o zaman bunlar da bu Ermenilere katılmak isteyeceklerdi. Rusların hesabı, kendi Ermenilerinin ağızlarına bir parmak bal çalmak, Türkiye'nin başına da bir gaile çıkarmaktan ibaretti.

Çok geçmeden buna Fransızlar ve İngilizler de katıldılar. Osmanlı ülkesinden koparılacak yeni parçada, onlar da söz sahibi olmak istiyorlardı. İlk Ermeni komitasının Türkiye'de değil de Paris'te kurulmuş olması, her şeyi ortaya koyar. Fitnenin başı dışarıdaydı. Ben, fitneyi bastırmak, Osmanlıları yanlış yollara sapmaktan kurtarmak için elimden geleni yaptım. Bir yandan kendilerine şefkatle muamele ettim, bir yandan Katolik ve Ortodoks Ermeniler arasındaki anlaşmazlığı kullanarak, uzun müddet bir fikir etrafında toplanmalarını engelledim. Fransızlar, Katolikleri himaye ediyorlar, Ruslar, Ortodokslara arka çıkıyorlardı. Ben bazen birini, bazen ötekini tutarak, ama her ikisinin de Osmanlı reayası olduğunu hatırdan çıkarmayarak, tahrikleri önlemeye çalıştım. Önce birbirlerini kırdılar, sonra Müslüman ahaliye saldırdılar.

Bu oyunu, ben de biliyordum dünya da... Çünkü Bulgaristan'da denenmiş ve sonunda Bulgaristan'a muhtariyet adı altında bağımsızlık kazandırılmıştı. Onun için zabıta kuvvetleri ile Ermeni-Müslüman çatışmasını önlemeye çalışıyordum. Ermenilerin muradı, Müslümanları kışkırtmak, üstlerine saldırtmak, sonra da dünyayı ayağa kaldırmaktı. Bundan sonra Avrupa devletleri işe karışacaklar, bu iki unsurun bir arada yaşayamayacaklarını ileri sürerek muhtariyet isteyeceklerdi.

Papazlar, öğretmenler ve ajanlarla sürdürülen bu tahrikler önceleri pek itibar görmedi. Birçok Osmanlı Ermenisi, bu kışkırtmaları hoş karşılamadı. Bunun üzerine kurulan çeteler, önce bu namuslu Ermeni vatandaşlarını yola getirmek için bunları kesip öldürmeye başladılar. Bu namuslu Ermeniler, bir taraftan hükümetten, bir taraftan çetelerden çekiniyorlardı. Sonra bunlar da çeteleri desteklemeye, beslemeye, sakla-

maya başladılar. Birinci safhası böyle biten oyunun ikinci safhasına geçildi. Türk kılığına giren Ermeniler, kendilerine yardım etmek istemeyen kendi vatandaşlarını öldürüp sonra da: "Görmüyor musunuz, sizi Türkler kesiyor, siz hâlâ bizimle birlik olmuyorsunuz?" demeye başladılar. Bir yandan da Türk köylerine giriyorlar ve Müslüman halkı türlü işkencelerle öldürüyorlardı. Bunların içinde, vücudu bıçakla yarılıp içine barut doldurduktan sonra tutuşturulanlar da vardı! Bu Ermeni tahrikçileri özellikle Sason bölgesinde tahriklerini sürdürüyorlardı. Bu Ermeni–Müslüman kavgasını sona erdirmek için, Müşir Zeki Paşa emrindeki orduyu, bu sahaya sevk ettim ve ayaklanmayı bastırdım. Büyük devletlerin elçileri birbirleri peşinden saraya koştular; zavallı Ermenilerin kılıçtan geçirildiğini ve bunun zulüm olduğunu söylüyorlardı. Hele İngiltere elçisi, hemen bir tahkikat heyetinin kurulmasını istiyor ve buna öncülük etmek için de bir İngiliz askerî ataşesinin hemen olay yerine gönderileceğini söylüyordu. Bütün elçilere ve bu arada daha sert bir dille İngiliz elçisine, bunun bir asayiş meselesi olduğunu, ordunun buralardaki eşkıyaları temizlediğini söyledim ve ilâve ettim: "Ataşe göndermenize müsaade edemem. Çünkü bugünlerde buralarda bir İngiliz ataşesinin görünmesi yatışmış toplumları yeniden birbirine düşürebilir." Elçi yanımdan hayret içinde ayrıldı. Çünkü ben o günlerde İngiltere'nin Uzak Doğu'da Ruslarla başlarının iyice derde girmiş olduğunu biliyordum. Hem Rusya, hem İngiltere, hem de Almanya'dan çekinen Fransa ciddi bir müdahalede bulunamazdı. Nitekim bulunmadı da... Fakat bunu izleyen yıllarda İngiltere, Ermeni meselesini ayakta tutmak için elinden geleni yaptı. Çünkü bu suretle Mısır'da giriştiği işleri örtmüş oluyor, dünyanın dikkatini Türkiye üzerinde uyanık olarak tutuyordu.

Anadolu'da yaptıkları hareketlerle muratlarına eremeyeceklerini anlayan Ermeniler, çetelerini, komitacılarını İstanbul'a soktular ve İstanbul'da da çeşitli kargaşalar çıkarmaya çalıştılar. Bunda da muvaffak oluyorlardı. Fakat Avrupa'nın büyük devletleri de, hiçbir yerde çoğunlukta olmayan bu dağınık Ermenilere benim muhtariyet vermeyeceğimi, bunun için her şeyi göze alabileceğimi biliyorlardı. Onlarda kendi ara-

larındaki rekabet yüzünden savaşa girecek takatte değildiler. Bu yüzden Ermeni meselesi Türkiye için bir huzursuzluk, Avrupa için Türkiye'ye müdahale imkânı olarak son yıllara kadar sürdü gitti. Fakat Avrupa gazeteleri meseleyi parmaklarına dolamışlardı. Durmadan yazıyorlar ve şahsıma "Kızıl Sultan" diye hücum ediyorlar, dünya efkâr-ı umumiyesini (kamuoyu) aleyhimize kışkırtıyorlardı. Böylece Ermeni meselesi bir dünya efkâr-ı umumiyesi meselesi olmuştur ama devletler arası ciddi bir mesele olmamıştır. Bu mevzuda Said Paşanın hizmetleri büyüktür.

Ben Ermenilerin istiklâl sevdasına katılmasına şaşırıyorum. Hele büyük devletler tarafından tahrik edildiklerini bildikten sonra… Fakat Avrupa'ya kaçıp orada benim aleyhime gazete çıkaran bazı Jön Türklerin Ermeni komitacılarla işbirliği yapmalarına, hatta onlardan para almalarına hâlâ şaşıyorum. Hem Osmanlı ülkesini parçalanmaktan kurtarmak istediklerini söylüyorlar hem de parçalayanlarla işbirliği, ahit birliği yapıyorlar! Eğer aralarına nifak düşürmeseydim işi nerelere kadar götüreceklerdi acaba? Yoksa Anadolu'nun göbeğinde bir Ermeni devleti kurmak, vatanperverliklerinin bir ispatı mı olacaktı?

İbret alınsın diye bunları yazıyorum; bana düşman olanların, kimlerin dostu oldukları bilinsin diye! Vatanın bugünkü hâline ağlarken, bunları düşünmek beni kahrediyor! Onlar Abdülhamid'i yıkmadılar... Hayır! Onlar işte Osmanlı Devleti'ni, işte böylece yıkmış oldular!" [103]

Not: Ermeni meselesi ve olayları I. Dünya Savaşı sırasında (özellikle 1915 Tehcir Kanunu ve sonrasındaki gelişmeler sebebiyle) tekrar ve daha şiddetli bir şekilde gündeme gelecektir.

---

103 Bozdağ; a.g.e., s. 56-59

Bu konuda ayrıntılı bilgi için Bkz.:

1. Arşiv Belgerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, 3 Cilt, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1995
2. Abdurrahman Çaycı; Türk-Ermeni İlişkilerinde Gerçekler; Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000
3. Erdal İlter; Türk-Ermeni İlişkileri Bibliyografyası, Ankara 1997
4. Recep Karacakaya, Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi, (1878-1923) Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2001
5. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu (24-25 Mayıs 2001), Bildiriler, İstanbul Üniv. Rektörlüğü, İstanbul 2001
6. Her Yönüyle Ermeni Sorunu, K.K.K. Kara Harp Okulu Komutanlığı, Ankara 2001

Not: *Birinci dereceden genel kaynaklar seçilmiştir.*

9. Bomba Hâdisesi (Yıldız Suikastı) 21 Temmuz 1905

21 Temmuz 1905'te Sultan II. Abdülhamid Hana yapılan bu suikast hâdisesi, Meşrutiyete denk gelen senelerdeki en mühim olaylardan biridir. Bu sırada o, 63 yaşına gelmiş ve 29 yıldır da padişahlığını devam ettirmekteydi.

O yıllarda dünyada, adına "anarşizm" denilen ve kurulu düzenleri yıkmayı kendilerine en büyük uğraş edinmiş olan birtakım örgütler ortaya çıkmış olup Türkiye'yi de bu doğrultuda kendilerine hedef seçmişlerdi.

"Bomba Hâdisesi" diye tarihe geçen olay da gerçekte yukarıda ifade edilen örgütlerden biri olan Ermeni komitacılarının işidir. Ancak hareketin planlanması aşamasında sözü geçen Ermeni anarşistleri, uluslararası anarşistlerden de yardım almışlardır. Ne yazık ki II. Abdülhamid'in istihbarat adamları bu suikast planını vukuundan evvel öğrenememişlerdir.

Olayın planlandığı ve uygulama aşamasına getirildiği günlerde onun iç ve dış dünyada nasıl algılandığına baktığımızda; birkaç yıl önce 1897 Dömeke zaferiyle yendiği Yunanistan, dolayısıyla Rum azınlık; Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurmadığı için de Ermeni azınlık tarafından nefret edilen, mutlaka düşürülmesi gereken bir devlet başkanı hüviyetinde olduğunu görüyoruz. Öte yandan Yahudiler de aynı fikirdeydiler. Çünkü kısa bir süre önce Dünya Siyonist Teşkilâtı, Teodor Herzl vasıtasıyla, padişaha milyonlarca altın rüşvet ile ve gerekirse tüm dış borçlarımızın ödenmesini teklif ettiği hâlde; Filistin'e bir miktar Yahudi'nin göçmesi müsaadesini alamamıştı. İstekleri gerçekleşemeyen tüm düşmanları, başta Ermeniler olmak üzere onun hakkında dünya kamuoyunda büyük bir karalama kampanyası başlatmışlar ve Sultan II. Abdülhamid Hana hiç de hak etmediği bir sıfat uydurarak *"kızıl sultan"* lâkabı takmışlardı. Ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen Müslüman azınlıklarla padişahın arası çok iyiydi.

Araplar, Arnavutlar, Kürtler, Çerkesler, Abazalar ve içteki yerli Osmanlı halkı II. Abdülhamid'i çok seviyorlardı.

Ermeni komitacıları onu devre dışı bırakabilmek için çok kapsamlı bir plan hazırlamışlar ve bu planın gerçekleşmesi için büyük devletlerin de desteğini almayı ihmal etmemişlerdi. Zira Osmanlı topraklarında güçlü, iradeli, tecrübeli ve uyanık bir Abdülhamid görmek, onların da hiç hoşuna gitmiyor ve dolayısıyla geleceğe yönelik emperyalist politikaları bundan zarar görüyordu. Ermeni komitacıları bu noktada planın gerçekleşmesi için, suikast konusunda profesyonel olduğunu düşündükleri, Belçikalı meşhur anarşist Jorris ile anlaştılar. Jorris anlaşma gereği, İstanbul'a gelerek uzun bir süre padişahın cuma selâmlık törenlerini takip etti. Padişah her cuma günü Yıldız Camii'nden çıktıktan sonra, tam 1 dakika 42 saniyede arabasına biniyordu ve bu süre mutat olduğu üzere hiç şaşmıyordu. Bunun üzerine Jorris, suikastte kullanılmak üzere, Belçika'da özel bir araba yaptırdı. Araba, parçalar hâlinde İstanbul'a getirilip monte edildi. 80 kilo patlayıcı ve 20 ki-

lo madenî (parçalayıcı) madde taşıyan çok dakik bir saatli bomba, bu arabaya yerleştirildi. Suikastın gerçekleştirileceği gün, komitacılar dikkat çekmemek için, bombalı arabanın içine kadın da alarak, Avrupalı seyirci kılığında arabaya bindiler ve Selâmlık törenine gittiler. Padişah Yıldız Camii'nde namazda iken arabayı terk edip çekildiler. Yıldız Camii'nin önünde çok büyük bir kalabalık vardı. Mutat olduğu üzere yerli ve yabancı pek çok devlet adamı, elçilik görevlisi, hatta turist, padişahın Cuma Selâmlığı'nı izlemek üzere orada toplanmıştı. Arabanın içindeki bomba, II. Abdülhamid Han, cami ile saltanat arabası arasındaki yolu yürürken patlayacak ve hükümdarı mutlaka öldürecekti. Artık her şey hazırdı. Ancak bu sırada hiç beklenmeyen bir şey oldu ve bir anda her şey arapsaçına döndü. Çünkü padişah, tam camiden çıkacağı sırada Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ile karşılaştı ve Cemaleddin Efendi bu sırada padişahın yolunu keserek bir mesele arz etti. Padişah da kısa bir süre içinde birkaç cümleyle ona karşılık verdi. İşte bunların yaşandığı kısa bir zaman dilimi, Ermeni komitacıların tüm planlarını altüst etti. Çünkü bu mutat dışı birkaç saniyelik gecikme nedeniyle o, sözünü bitirip daha caminin merdivenlerine ilk adımlarını atmaya başladığı sırada, bombalı araba dehşet verici bir sesle patladı. Bir anda ortalık toz duman içinde savaş alanına döndü. Sanki kıyamet kopmuş ve dünyanın sonu gelmişti. Her tarafa madenî şarapnel parçaları fırlıyor ve insanlar çaresizce can veriyordu. Hassa alaylarının atları ürktüğü için süvariler birbirine giriyor, bütün paşalar ve nazırlar heyecan içinde oradan oraya kaçışıyorlardı. Bir anda her taraf cesetlerle dolmuş ve ortalık kan gölüne dönmüştü. Herkeste çok büyük bir panik vardı. İnsanlar şuurlarını yitirmiş bir şekilde çaresizce ağlıyor ve feryat ediyorlardı. Ancak tüm bu korkunç olaylar yaşanırken, kendisi soğukkanlılığını her saniye muhafaza etmiş ne ileri ne de geri tek bir adım dahi atmadan olayları izledikten sonra elini havaya kaldırarak, korkulup telâş edilmemesi, herkesin yerinde kalması için yüksek sesle emirler vermiştir. Bu noktada o gün orada bulunup da yaşananları gören pek çok şahidin, hatıralarında, ittifakla belirttikleri bir husus

vardır ki; o gün bulunduğu mevkiden kaçmayan tek şahsın Sultan II. Abdülhamid Han olduğudur. O, insanların feryatlarla koşuştuğu esnada en küçük bir jest ve mimik değişikliği yapmamıştır.

Etraf biraz sakinleştikten sonra, bizzat kendisi arabasını sürerek, ağırbaşlı edasıyla, halkın ve Avrupalıların alkışları arasında Yıldız Sarayı'na giren padişah, soğukkanlı tavırları sebebiyle burada da büyükelçiler tarafından alkışlandı. Hiçbir şekilde programını bozmayarak, büyükelçilerle 20 dakika kadar görüştükten sonra, dinlenmek ve olayların ayrıntılarını öğrenmek üzere Harem-i Hümayun'a gitti. Bütün devlet başkanları bu kahraman Osmanlı hükümdarına geçmiş olsun telgrafları gönderdiler. Olay sonrasında komitacıların bir kısmı yakalandı. Suikastın plancısı olan Belçikalı Jorris de yakalananlar arasında idi. Daha da önemlisi, padişah idama mahkûm olmasına rağmen Jorris'i kendisi ile anlaşarak Avrupa'daki komita ve anarşi meseleleri üzerinde gizli bilgiler vermesi şartıyla affetti. Hatta 500 altın da hediye ihsan etti. Daha önce düşmanı olarak kendisine suikast düzenleyen Jorris, artık padişahın meşhur hafiye teşkilâtının önemli bir adamı olarak çalışacaktı. Sonradan öğreniyoruz ki; Başkâtip Tahsin Paşaya göre Jorris, Avrupa'dan II. Abdülhamid'e çok değerli raporlar göndermiş ve padişah da bu bilgiler sayesinde düşmanlarının birçok planını bozmuştur. Ayrıca onun Jorris'i kendi himayesine alarak değerlendirmesi, onun insan tanıma ve kullanma konusundaki meşhur özelliğini de bir kez daha gözler önüne sermiştir. Çünkü o, yılanlar ile geçinmesini ve onları ehilleştirerek zararsız hâle getirmesini çok iyi bilen lider bir yöneticiydi. Ancak ne acıdır ki; Tevfik Fikret ve Ahmet Refik (Altınay) gibi bir kısım İttihatçılar, yazdıkları şiirlerle Ermeni anarşistlerinin zalimce planlarını heyecanla alkışlamışlar ve başarısızlıkla sonuçlandığında ise hınç ve üzüntülerini dile getirerek şanlı tarihimizde silinmesi çok güç kapkara bir leke olarak yer almışlardır.

Bomba Hâdisesini, dönemin önemli adamlarından biri olan Amiral Sir Henry Woods Paşa daha önce bahsi geçen anılarında şöyle anlatıyor:

"Ben, padişahtan çok uzakta değildim. Tam bu sırada, ancak bir adet namludan çıkabilecek bir gürültü duyuldu. Bastığım zemin, beni âdeta havaya kaldırmak ister gibi titredi. Padişahın soğukkanlılığına hayran kaldım. Birden Yıldız Camii'nin içinden elleri yüzleri kan içinde dışarı koşuşup dışarı çıkanları gördüm. Padişaha el bombası atıldığını sanmıştım. Ancak padişahın gözlerini diktiği yeri takip edip, cami avlusuna baktığım zaman, hayretten irkildim. Avlu, top ateşiyle silinip süpürülmüş bir muhabere meydanına benziyordu. Ölü atlar, her tarafa sıçramış tahtalar, paramparça olmuş arabalar, cansız yatan zavallı sürücüler... Bir iki metre ön sol tarafımda yüksek rütbeli bir Türk subayının emir çavuşu, şarapnel isabetiyle hayatını kaybeden subayının üzerini örtmeye çalışıyordu. Patlama sesi duyulur duyulmaz bir süvari takımı, yalın kılıç, patlamanın olduğu yere at sürmeye başladı. Ancak, Abdülhamid'in emriyle geri çekilmelerini emrettiğini gören takım subayı, birliğini geri çekti. Az sonra padişahın ayakta ve sağlam olduğunu herkes fark etti. Asker, sivil, Türk, yabancı, "Padişahım çok yaşa!" avazeleriyle ortalığı çınlattılar. Abdülhamid, bir ya da iki dakika yanındaki birkaç yüksek rütbeli subaya bazı emirler verdi. Her zamanki gibi telâşsız, faytonuna bindi ve âdeti olduğu üzere faytonu kendi sürdü; yüz ifadesi sakindi. Bu suretle camiden saraya gitti. Seyircilerden bir hanım da yaralanmıştı. Birçok seyirci, patlamanın en şiddetli mahallinde bulunan atların kemiklerinin şiddetle çevreye fırlamasıyla yaralandı. Bir atın kopan bacağı, elçilerin bulunduğu bölmenin hemen önüne düştü. Yıldız Saat Kulesi'nin camları kırılmıştı. Caminin üst taraflarında büyük delikler açılmış, cami pencerelerinin camları kırılarak, yere düşmüş, düşen camlar, camidekilerden birçoğunu yaralamıştı. Caminin içi baştan başa hasar görmüştü. Caminin hemen önünde duran çok büyük bir saat, arkasında duranlara siper teşkil etmişti. Bu saat mermer bir kuleciğin üzerindeydi. Kule, padişaha da siper teşkil etmişti. Hâlbuki suikastçılar, mermer bloklardan yapılan kulenin de çökeceğini hesaplamışlardı. Bilakis kule, havada uçuşan şarapnel parçalarından padişahı muhafaza etti. Şehzade kâhyala-

rından iki kişi öldü, fakat şehzadelere bir şey olmadı. Abdülhamid'i şeyhülislâm ile konuşması kurtarmıştı."[104]

10. Arap Vilâyetlerindeki Gelişmeler

Lübnan ve Suriye gibi nüfusu karışık toprakların idaresinden doğan zorluklar ve müslim-gayrimüslim çatışmaları, 1861'de Lübnan'ın Hristiyan vali idaresinde özerk bir mutasarrıflık hâline getirilmesiyle sonuçlanmış ve devletler arası fiilî bir müdahalenin oluşmasına imkân verilmemişti. Bölgenin çeşitli unsurlardan meydana gelen karışık yapısı, yabancı güçlerin ilgi odağı olan mukaddes toprakları ve makamları, Osmanlı idaresinin işini zorlaştırmaktaydı. 1877-1878 Osmanlı–Rus Savaşı sebebiyle, yöreden toplanarak cepheye asker sevk edilmesi, burada Osmanlı idaresi aleyhine bir havanın gelişmesinde etkili oldu. Avrupa'da "Barışçı Haçlı Seferi" sloganıyla yürütülen Filistin gibi kutsal topraklara olan teveccüh ve kolonizasyon amaçlı hücum,[105] II. Abdülhamid devrinde arttırılmasına gayret edilen Siyonist faaliyetler neticesinde giderek yoğunluk kazanmış ve bölgenin Batı sermayesine açılması, büyük devletlerin buralarda geliştirdikleri nüfuz politikasının bir aracı hâline getirilmişti.[106] Mısır'ın İngiliz idaresine girmesi ise, her geçen süre Arap yarımadasındaki Osmanlı nüfuzunu zayıflatıcı eylemlere kuvvet verdi. İlk ayaklanmalarından itibaren Osmanlı idaresine ve onun temsil ettiği dinî anlayışa karşı çıkan Vahhabîler, başta Necid yüksek bölgesi olmak üzere Arabistan'da merkezileşip, her püskürtülme ve hezimeti, ilk fırsatta yeniden telâfi ile sesini ve gücünü yeniden duyurarak kendilerini kabul ettirmeye başlamışlar ve başta Suudî hanedanı olmak üzere, yörenin çeşitli Arap kabileleri ve "sürrehor" şeyhleri, II. Abdülhamid Han devrinde özellikle İngiliz politikasının etkisiyle ayrılıkçı emellere yönelmişlerdi.[107] 1840'ta Mısır Valisi Mehmed Ali Paşanın hâkimiyetinden tekrar Osmanlı idaresine geçen Hicaz, Osmanlı valilerine rağmen, genelde asıl söz ve iktidar sa-

---

104 Woods; a.g.e., s. 161-163
105 Beydilli; a.g.e., s. 116
106 Mim Kemal Öke; Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi, İstanbul 1982, s. 47
107 Öke; a.g.e., s. 66

hibi olan Mekke şerifleri tarafından yönetildi.[108] Merkezin denetimi ve ilgisi, asrın sonlarına doğru deniz ulaşımı ve demiryolları bağlantıları (1908'de Medine'ye ulaşan Hicaz Demiryolu gibi) sayesinde, sayıları eski devirlerle kıyaslanamayacak kadar artan ve gittikçe daha büyük oranlarda bütün dünya Müslümanlarının katıldıkları büyük hac kafileleri ve bunların "İslâmcı politika" çizgisindeki propaganda gücü noktasından fevkalâde arttı.

Sağlık hizmetlerine verilen büyük önem, bir karantina teşkilâtının kurulması,[109] hac mevsiminde meydana gelen büyük salgın ve kırımların (1865 ve 1893 kolera salgınları gibi) önlenmesi isteği kadar, bu politikanın da bir göstergesi oldu. Bölgenin Osmanlı idaresinde kalması, devrin "Panislâmist" çizgideki "İslâmcı" görüşlerin ayrılmaz bir parçası oldu. Bu anlamdaki uygulamalar ise, özellikle İngiliz politikasını karşısına aldı ve Arap ayrılıkçılığının teşvik ve tahrik edilmesindeki önemli unsurlardan biri hâline geldi. Onun devrinde meydana gelen Yemen İsyanları (1889), Hicaz Valisi Ahmed Feyzi Paşa kumandasında Sana'nın zaptıyla sonuçlanan başarılı bir askerî harekâtla sona erdirildiyse de 1895'te yeniden alevlendi. İki yıl uğraşıldıktan sonra Yemen Valisi Hüseyin Hilmi Paşa tarafından bastırılan isyan, 1902'de tekrar patladı ve İmam Yahya'nın şahsında büyük bir isyan ocağı oluştu. İsyanlar binlerce Osmanlı askerinin hayatına mal olan ve kamuoyu vicdanında derin izler bırakan zorlu bir mücadeleye dönüşerek imparatorluğun yıkılışına kadar yıllarca devam etti. [110]

11. Ali Suavi ve Çırağan Vakası

Yeni Osmanlılar Cemiyetinin üyelerinden ve son dönem Osmanlı fikir adamlarından biri olan Ali Suavi, II. Abdülhamid Hanın hükümdarlığının ilk zamanlarında ona özel müşavirlik yapmıştır. Sultan daha sonra onu İstanbul Galatasaray Sultanîsi Müdürlüğüne getirdi. Ancak

---

108 İsmail Hakkı Uzunçarşılı; Mekke-i Mükerreme Emirleri, Ankara 1972
109 Gülden Sarıyıldız; Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914), İÜEFTBE Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1989
110 İhsan Süreyya Sırma; Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları, Konya tz.

Ali Suavi müdürlük görevi sırasındaki bazı şüpheli tavırlarından dolayı sultan tarafından görevinden azledildi. Bu aynı zamanda, sultanın gözünden de düşmek demekti. Yaşanan bütün olaylar üzerine Ali Suavi, artık padişaha düşman kesilerek onunla mücadeleye girişti.

Ali Suavi bir şeyi artık kesinlikle biliyordu ki II. Abdülhamid hayattayken bir daha kesinlikle yükselemezdi. Durumun farkına vardığında son çare olarak, daha önce tahttan indirilen V. Murad ile görüşerek onu yeniden tahta çıkarmaya ve böylece kendi şahsî hedeflerine ulaşmaya karar verdi. Bu düşüncelerle Ali Suavi, II. Abdülhamid Hanı tahttan indirmek ve V. Murad'ı tekrar Osmanlı Devleti padişahı yapmak için harekete geçti.

V. Murad'ın Çırağan Sarayı'ndan kaçırılarak Odesa'ya götürülmesi, orada Osmanlı tahtı için hak iddia etmesi sağlanacaktı. Meselenin bir diğer yönü de Rusya'nın bu planda Ali Suavi'yi destekliyor olmasıydı. 20 Mayıs 1878'de Ali Suavi, Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) mağduru göçmen "Rumeli Müslümanlarını müdafaa" için bir cemiyet kurduğunu ileri sürdü. Esasında bu cemiyet paravan bir cemiyet idi. Gerçek niyeti, planlamış olduğu ihtilâl için, oraya toplanan insanları kullanmaktı. Nihayet bir gece 500 kadar göçmenle Çırağan Sarayı'na baskın düzenledi. Saraya giren Ali Suavi'nin, V. Murad'ın dairesine kadar girerek onu kaçırmak üzere olduğu sırada olayı öğrenen Beşiktaş Karakol muhafızları derhâl saraya koştular. Yaşanan mücadele sırasında karakol muhafızlarından Yedi Sekiz Hasan Paşa, elindeki sopayla Ali Suavi'nin kafasına vurarak onu olduğu yere yığdı. Olayda Ali Suavi ölürken diğer isyancılar kaçtılar.

Ali Suavi'nin bu baskın olayı, Osmanlı padişahını bundan sonra daha duyarlı, daha dikkatli ve daha şüpheci bir hayat yaşamaya sevk etti. Sonrasında ise ülkesindeki bölücü, ayrımcı ve ihtilâlci hareketleri daha yakından izlemek ve takip etmek, emperyalist devletlerin ve ülke içindeki uzantılarının sinsi faaliyetlerini tespit ederek faaliyetlerine son vermek amacıyla, dünyada ilk defa, merkezî sisteme bağlı güçlü

bir istihbarat teşkilâtı ve gizli bir polis örgütü (Hafiye teşkilatı) kurmaya karar verdi. İşte böylece bundan sonra memlekette olup bitenlerden herkesten önce II. Abdülhamid haberdar edildi. İngiliz Casusu Vambery, onun şunları söylediğini nakleder: *"Haber alma düzeni bulunmayan bir hükümet, bir devlet ya da bir devlet adamı düşünülebilir mi? Zirvede bulunan kişi tüm yanı başında olup biteni bilmezlik edemez. Amcam Abdülaziz'in kanlı alın yazısına bakın. O benim için bir ders bir ibret olmamalı mı? Ben de, işte böylece jurnalleri keşfettim. Sözgelişi azizim Vambery, onlar bana, sizin kısa zaman önce benim amansız muhaliflerimle ilişkiye girdiğinizi bize haber verdiler."*[111]

II. Abdülhamid, amcası vakur bir padişah olan Abdülaziz'in ve temiz kalpli olan kardeşi V. Murat'ın hal'inin güçlü bir istihbarat teşkilâtının olmayışına bağlıyordu. Sultan, sarayı asker ve donanma ile ablukaya alınırken bile kendisine yönelik hal' planlarından habersizdi. O, bunu ancak Hüseyin Avni Paşanın yatak odasının kapısını kendisini tevkif etmek için çaldığı sırada öğrenebilmişti. İşte bütün bu olaylar gizli istihbarat teşkilâtına giden yolu açtı.

Bu arada, II. Abdülhamid Hanın kurduğu bu güçlü istihbarat teşkilâtını baltalamak için kendisini çekemeyenler onu vehimlik ve korkaklıkla suçlarken, o ise kurdurttuğu istihbarat örgütü hakkında şunları söyleyerek kendi düşüncelerini ifade etmektedir:

"Osmanlı'da töre budur. Padişah tebaasının ne düşündüğünü, hangi şikâyetleri olduğunu, bir yandan kendi valilerinden, kadılarından hükümet yoluyla öğrenir, bir taraftan ülkenin dört bucağına serpilmiş tekkelerin şeyhlerinden, dervişlerinden haberler toplar ve buna göre ülkeyi idare eder. Ceddim Sultan Mahmut (Mahmut II) buna gezginci dervişleri de ekleyerek istihbaratı genişletmişti. Ben tahta çıktığım zaman durum buydu ve böylece devam ediyordu.

---

111 Kocabaş; a.g.e., s. 237

Bir gün Londra Sefiri (elçisi) Musurus Paşadan eski Sadrazam ve Serasker Hüseyin Avni Paşanın İngilizlerden para aldığını öğrendim. Devleti, padişah adına idare eden sadrazam kendi devletine ihanet ediyorsa, istihbaratı da elbette kendi işine geldiği gibi Saray'a duyururdu. Tedirgin olmuştum, müteessirdim.

İşte bu günlerde (Damat) Mahmut Paşa bana geldi ve Jön Türklerden bazıları hakkında haberler getirdi. Getirdiği haberler mühimdi. Kendisine bunları nasıl öğrendiğini sordum. Hususî bir istihbarat teşkilâtı kurmuş, bazı kimselerin yakınlarını para ile elde etmişti. Bu kimseler kendisine görüp duyduklarını haber veriyorlar, o da bunları değerlendiriyordu.

İsterse kardeşimin kocası olsun, devletin bir paşasının devlette gizli ve ayrı bir istihbarat kurması doğru olamazdı. Kendisine teşkilâtı hemen bana devretmesini ve bundan böyle bu işlerle uğraşmamasını söyledim. Teşkilâtı bana devretti ama bundan çok alındı. Ben bundan sonra, şahsıma bağlı müstakil bir istihbarat teşkilâtı kurdum.

Yabancı devletler, kendi emellerine hizmet edecek kimseleri vezir ve sadrazam mertebesine kadar çıkarabilmişlerse devlet güven içinde olamazdı. Doğrudan doğruya şahsıma bağlı bir istihbarat teşkilâtı kurmaya bu düşünce ile karar verdim, işte, düşmanlarımın jurnalcilik dediği teşkilât da budur!

Bu jurnallerin hakikî olanlarının yanında iftira mahiyetinde olanlarının da bulunduğunu elbette biliyorum. Ama ben hiçbir jurnale titiz bir tahkikten geçirmeden inanmadım ve onun icabına el sürmedim.

Ceddi azizim Selim Han (Selim III) "Yabancıların elleri ciğerlerimin üstünde geziniyor, aman biz de yabancı devletlere elçi gönderelim ve onların ne yapmakta olduklarını bir an önce öğrenmeye çalışalım." diye feryat etmişti. Ben bu yabancı elleri ciğerlerimin içinde duyuyordum. Sadrazamlarımı, vezirlerimi satın alıyorlar ve mülküme karşı kullanıyorlardı. Ben, nasıl olur da devlet hazinesinden beslediğim bu insanların ne yaptıklarını, neye hazırlandıklarını öğrenmeyebilirdim?

Evet, jurnal sistemini ben kurdum, ben idare ettim. Fakat vatandaşı değil hazineden maaş aldıkları, Osmanlı nimeti ile gırtlaklarına kadar dolu oldukları hâlde, devletime ihanet edenleri tanımak, takip etmek için… Kendi devletini yıkmak, kendi padişahının canına kast etmek karşılığı, yabancı devletten para alan sadrazamları gördükten sonra..."[112] Kurulan istihbarat teşkilâtı ile elde edilen bütün bilgiler Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid Hanın kontrolünde bir araya toplanmış ve tasnif edilmiştir.[113]

12. Yahudi Millî Yurdu Planları

Osmanlı Devleti tarihinde Yahudilerle ilişkiler farklı bir anlam ve derin sırlar taşıması yönüyle kapsamlıca ele alınması gereken bir konudur. Ancak biz burada bu ilişkinin Sultan II. Abdülhamid devresinde yaşanan ve herkesçe malûm olan bir kesitinden bahsedeceğiz.

1898'de İsviçre'nin Basel şehrinde dünya Yahudilerinin temsilcileri bir araya gelmiş ve I. Dünya Siyon Kongresini toplamışlardır. Kongre sonunda "Basel Programı" adı altında bazı kararlar almışlardır. Alınan kararlar doğrultusunda ilk olarak Dünya Siyonist Hareketinin[114] başkanı olan gazeteci Teodor Herzl, aynı zamanda icra komitesi başkanlığına da getirilmiş ve ardından "Basel Programı" doğrultusunda Filistin'de bir "Yahudi Millî Yurdu" kurulması kararlaştırılmıştı. Kararın alındığı tarihte ise Filistin toprakları Osmanlı Devleti sınırları içindeydi. Artık hedef Osmanlı Devleti'dir. Bu sebeple Teodor Herzl birkaç kez II. Abdülhamid'e müracaat ederek Osmanlı Devleti'nin Batılı devletlere olan yüksek miktardaki dış borçlarının Yahudiler tarafından ödenmesi, Ermeni terörünün engellenmesi ve Avrupa'da Osmanlı Devleti lehine bir siyasî hava oluşturulması karşılığında, Filistin'de bir "Yahudi Millî

---

112 Bozdağ; a.g.e., s. 80-81

113 Bu belgeler İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde "Yıldız Tasnifi" (YEE) adı altında tasnif edilmiştir.

114 Siyonizm: Teodor Herzl'in sistemleştirdiği biçimiyle Yahudiler tarafından yaygın olarak kabul gören ve Yahudileri insanlığın efendileri, diğer toplumları ise bunların hizmetçileri olması gerektiği inancına dayalı, yüzyıllar boyu dünyada dağınık olarak yaşayan Yahudileri vadedilen topraklar üzerinde güçlü bir devlet çatısı altında toplayarak dünyaya hâkim kılmak amacı güden Yahudicilik ideolojisi… (Ö. Demir; Sosyal Bilimler Sözlüğü, Vadi Yayınları, Ankara 1993, s. 204)

Yurdu" kurulmasına izin vermesi teklifinde bulundu. Sultan'ın Teodor Herzl'e verdiği karşılık ibret verici ve bir o kadar da düşündürücüdür. Zira onun cevabı: "*Ben bu topraklardan bir karış bile olsa satmam. Zira bu vatan bana ait değil, milletime aittir. Benim atalarım bu toprakları kanlarını dökerek kazanmış ve onu kanları ile sulamışlardır. Ben onun hiçbir parçasını veremem. Gördüğünüz gibi bu toprakların bedeli şehitlerimizin kanıdır. Siz de ancak aynı bedeli ödeyebilirseniz buyurun o zaman alın..."* Bunun üzerine girişimleri sonuçsuz kalan siyonistler hedeflerine ulaşmak için başta İngiltere olmak üzere Osmanlı içinde de Jön Türklerle anlaşarak onu tahttan indirmek üzere harekete geçeceklerdir. (Yahudiler bu amaçlarına İngilizlerin destekleri sayesinde 1948 tarihinde ulaşacaklar ve Filistin toprakları üzerinde İsrail Devleti'ni kuracaklardır.)

Buraya kadar anlatılan olaylar da göz önüne alındığında, II. Abdülhamid döneminde devlet politikalarının şöyle belirlendiğini görmekteyiz:

Daha önce ana hatları ile ortaya koyduğumuz gelişmeler, 1876 Karadağ ve Sırbistan ile savaş; 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi; 1881 Tunus'un Fransızlarca; 1882 Mısır'ın İngilizlerce işgali, Osmanlı Devleti'nin gerek dış gerekse iç politikalarında esaslı değişiklikler yapmasındaki aciliyeti ortaya koymuştur. Zira Avrupa devletleri, menfaatleri gereği devletin devamı yolunda ortaya koydukları iradelerini değiştirmişler ve artık Osmanlı Devleti'nin bir an önce yıkılarak paylaşılmasına çalışmaktaydılar. Bu durumda "ebed-müddet" devam edecek Osmanlı Devleti'ne yeniden bir canlılık, hareketlilik getirecek politikalara ihtiyaç vardı. Devletler arası ilişkilerde dostluk gösterilerine güvenmemek, çeşitli tertiplerle gücünü artırarak varlığını korumak esası takip edilmeliydi. Balkanlar'ın 1876-78 döneminde elden çıkması Osmanlı cemiyetindeki Müslim-gayrimüslim nüfus dengesini Müslümanlardan yana olarak değiştirmekle kalmamış, istilâya uğrayan memleketlerinden her şeylerini bırakarak kaçmak zorunda kalan Müslümanlar sığındıkları devlet merkezini büyük ölçüde etkilemişlerdi. Müslüman kardeşlerinin

sefaletine sebep olan Hristiyanlara karşı Osmanlı toplumu cephe almış, uzun bir süredir topyekûn saldırıda olan Hristiyan âlemine karşı artık birleşmek, birlikte hareket etmek gerektiği düşüncesi zihinlere yerleşmişti. Öte yandan yukarıda işaret edildiği üzere 1870'li yıllar tamamen sömürge olma bahtsızlığı yolunda hızla ilerleyen İslâm âleminin, yardım için son çırpınışlarını yaparak Osmanlı Devleti'ne müracaat ettiği yıllardı. Bilhassa Orta Asya ve Güneydoğu Asya adalarından Müslüman devletçikler dinlerinin ve kendilerinin tek sığınağı olarak gördükleri Osmanlı Padişah–Halifesinden yardım istemekteydiler. Devletin resmî belgelerinden ve dönemin gazetelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu insanlar askerî güç desteği istemiyorlardı. İstedikleri sadece İslâm Halifesi ve Osmanlı Devleti'nin tebaası–vatandaşı olduklarını bildiren resmî yazılardı. Böyle bir bağlılık ilânının bile kendilerini tecavüzden koruyacağına inanıyorlardı. İslâm âleminin tek bağımsız devleti konumundaki Osmanlı Devleti, dünya Müslümanlarınca böyle görülüyordu. Bunun yanı sıra, sömürgeci devletler de Müslümanların Osmanlı Devleti'ne gösterdikleri bağlılığın farkında idiler. Batılı devletlerin, bilhassa 1853-56 Kırım Savaşında Osmanlı Devleti ile birlikte hareket eden İngiltere ve Fransa'nın baskısı ile ilân edilen 1856 Islahat Fermanı'ndan sonra başlayan, devlet imkânlarının gayr-i müslimlerin yaşadığı vilâyetlere aktarılması şeklindeki devlet tavrı, Müslümanlar arasında büyük tepki oluşturmuştu. Kendi memleketlerinde ikinci sınıf vatandaş durumuna düşen Müslümanların ibret verici hâli bizzat Batılı devletlerin, sefirlerinin (elçi) ve konsoloslarının raporlarına kadar girmişti. Aydınlarımızın basın-yayın organları ile halka duyurdukları ve tenkit ettikleri bu durumun değişmesi, ancak Balkan vilâyetlerinin birer birer elden çıkıp devletin genelinde Müslüman nüfusun ezici bir üstünlük kazanması ile mümkün olabilmiştir. Gerçekten de 1875-78 dönemindeki olaylar Osmanlı Devleti'nin nüfusunun dengesini değiştirmişti. 1820'lerde toplam nüfusun % 59'unu teşkil eden Müslümanların nüfus oranı 1890'larda %75'lere ulaşmıştır. Bu dönemin diğer önemli gelişmeleri ise yukarıda işaret edilen, İngiltere'nin Mısır'ı ve Fransa'nın Tu-

nus'u işgalleridir. Bu durum karşısında oluşturulan yeni politikaları tespit için onun görüşlerine müracaat etmelidir. Zira gerek dış, gerekse iç politikada bilhassa özel haberleşme sisteminin yardımıyla, tek değerlendirme ve karar mercii olarak II. Abdülhamid'i görüyoruz. Bilindiği gibi devletin haber alma birimlerinden gelen raporları değerlendirme ve bunlara dayanarak dış politika kararlarının oluşturulmasında topyekûn dışişleri ve ilgili bakanlık uzmanlarının katıldığı bir işbirliği söz konusudur. Oysa Sultan II. Abdülhamid, tüm bilgileri kendisi değerlendirerek uygulamaya koymada hükümeti kullanmıştır.[115]

F. Sultan II. Abdülhamid Han Dönemi Sadrazamları

Büyük felâketleri, şahsî idareler takip eder. 93 Harbi'nden (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı) sonra da öyle oldu. Artık devlet idaresi Bab-ı Âli'den Yıldız Sarayı'na geçti. İşte onun **şahsî idare devri** olan bu dönemin sadrazamları şunlardır:

1. Mehmed Esad Efendi:
   4 Haziran – 4 Aralık 1878 = 6 Ay
2. Tunuslu Hayreddin Paşa:
   4 Aralık 1878 – 29 Temmuz 1879 =7 Ay 26 Gün
3. Ahmed Arifi Paşa:
   29 Temmuz – 18 Ekim 1879 = 2 Ay 20 Gün
4. Küçük Mehmed Said Paşa:
   18 Ekim 1879 – 9 Haziran 1880 = 7 ay 20 Gün
5. Canan-i zade Mehmed Kadri:
   9 Haziran – 12 Eylül 1880 = 3 Ay 3 Gün
6. Küçük Mehmed Said Paşa (2. d):
   12 Eylül 1880–2 Mayıs 1882 =1 Yıl 7 Ay 20 Gün
7. Germiyanoğlu A. Nureddin
   Paşa: 2 Mayıs – 11 Temmuz 1882 = 2 Ay 10 Gün
8. Küçük Mehmed Said Paşa (3. d):
   11 Temmuz – 1 Aralık 1882 = 4 Ay 21 Gün

115 Erarslan; a.g.m., s. 263-266

9. Ahmed Vefik Paşa (2. d):
1 Aralık - 3 Aralık 1882 = 2 Gün
10. Küçük Mehmed Said Paşa (4. d):
3 Aralık 1882–25 Eylül 1885= 2 Yıl 1 Ay 23 Gün
11. Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa:
25 Eylül 1885– 4 Eylül 1891 = 5 Yıl 11 Ay 9 Gün
12. Kabaağaçlı-zade Mehmed Cevad:
4 Eylül 1891– 8 Haziran 1895= 3 Yıl 9 Ay 4 Gün
13. Küçük Mehmed Said Paşa (5. d):
8 Haziran – 1 Ekim 1895 = 3 Ay 23 Gün
14. Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa (2. d):
1 Ekim – 7 Kasım 1895 = 1 Ay 6 Gün
15. Halil Rıfat Paşa:
7 Kasım 1895 – 9 Kasım 1901 = 6 Yıl 2 Gün
16. Küçük Mehmed Said Paşa (6. d)
9 Kasım 1901 – 14 Ocak 1903= 1 Yıl 2 Ay 5 Gün
17. Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa:
4 Ocak 1903–22 Temmuz 1908=5 Yıl 6 Ay 9Gün
18. Küçük Mehmed Said Paşa (7. d):
22 Temmuz – 4 Ağustos 1908 = 13 Gün[116]

G. Sultan II. Abdülhamid Hanın Şeyhülislâmları ve Bazı Önemli Devlet Adamları

1. İmam-ı Sultanî Hafız Hasan Hayrullah Efendi
11 Mayıs 1876 – 26 Temmuz 1877 = 1 Yıl 2 Ay 15 Gün
2. Hacı Kara Halil Efendi
26 Temmuz 1877 – 18 Nisan 1878 = 8 Ay 23 Gün
3. Ahmed Muhtar Efendi
18 Nisan 1878 – 4 Aralık 1878 = 7 Ay 16 Gün
4. Üryan-i zade Ahmed Esad Efendi
4 Aralık 1878 – 17 Ocak 1889 = 10 Yıl 1 Ay 14 Gün
5. Bodrumlu Hacı Ömer Lütfi Efendi
17 Ocak 1889 – 4 Eylül 1891 = 2 Yıl 7 Ay 18 Gün

---

116 Öztuna; a.g.e., s. 170

6. Mehmed Cemaleddin Efendi
   4 Eylül 1891 – 14 Şubat 1909 = 17 Yıl 5 Ay 12 Gün
   (Osmanlı tarihinin en uzun süre görev yapan bir iki şeyhülislâmından biridir)
7. Mehmed Ziyaeddin Efendi
   14 Şubat 1909 – 5 Mayıs 1909 = 2 Ay 18 Gün

Bu dönemde sahalarında ileri gelen önemli şahsiyetler arasında şunlar da sayılabilir:

* Kahraman bir asker olarak Müşir Gazi Osman Paşa
* Tarihçi, hukukçu, fikir ve devlet adamı olarak Ahmed Cevdet Paşa
* Fikir adamı, şair ve edip olarak Namık Kemal ve Ziya Paşa
* Edip, bilgin ve diplomat olarak Sadrazam Ahmed Vefik Paşa
* Arkeolog, ressam ve müzeci olarak Osman Hamdi Bey
* Hattat, bestekâr ve virtüöz olarak Kazasker Mustafa İzzet Efendi
* Virtüöz, saz eserleri bestekârı olarak Tanburî Cemil Bey
* Bestekâr olarak Hacı Arif Bey, Şevki ve Rahmi Beyler, Tanburî Osman Bey, Zekâi Dede, Tanburî Ali Efendi
* Şair olarak Yenişehirli Avni Bey, Abdülhak Hamid Tarhan, Tevfik Fikret, Mehmed Akif Ersoy
* Şair ve edip olarak Cenab Şehabeddin[117]

H. Sultan II. Abdülhamid Han Devrinin Sonları

Osmanlı'nın son dönemlerindeki yapısına, içinde bulunduğu bunalımlara ve hele hele yabancı büyük güçlerin Osmanlı üzerine uyguladığı baskılara bakılınca, II. Abdülhamid Han idaresinden, devletin çözülmesine tamamen engel olabileceğini beklemek haksızlık ve yine tarihin seyrine aykırı bir istek olsa gerektir. Zira devletin dağılma ve çözülmesinde şahısların ve devlet adamlarının ortaya koyacakları tesir, ancak bu süreci yavaşlatabilir ya da hızlandırabilir. Artık devlet, bünyesi itibariyle ıslahı zor bir hâle bürünmüş, idarî mekanizması içten çürümüş, bozulmuş, çöküp gitmeye hazır bir durumdadır. Geçen yıllar içinde devlet ağır toprak kayıplarıyla parçalanmıştır.

117 Öztuna; a.g.e., s. 250-251

II. Abdülhamid idaresine karşı düzenli muhalefeti temsil eden İttihat ve Terakki Cemiyetinin faaliyetleri, özellikle cemiyetin orduya nüfuzu, 1908 yazında her derdin devası olarak görülen anayasa ve meşrutî rejime dönülmesi yönünde bir kararın alınması ile sonuçlandı. Özellikle Makedonya olaylarının etkileri ve nihayet, Selanik'te merkezlenen Osmanlı kuvvetlerini ve bunların II. Abdülhamid rejimine karşı olan subaylarını, bölgenin "liberal" ve "aydınlatıcı" havasından da etkilenmiş olarak[118] devletin kurtuluşunu üstlenmeye sevketti. Başta Selanik merkez kumandanlığındaki II. Abdülhamid yanlısı kumandanlara ve bazı polis hafiye şeflerine yapılan suikastler; Enver ve Niyazi Beylerin askerleriyle dağa çıkmaları[119] ve "vatanı darbe-i istibdattan kurtaran kahramanlar"[120] olarak yüceltilmeleri, mevcut idareye açıkça isyan etmeleri gibi hâdiseler; onun tarafından yollanan Şemsi Paşanın cemiyet fedailerince öldürülmesi gibi olayların yol açtığı vahim gelişmeler ile işte böylece bundan tam yüz sene önce olduğu gibi yine Rumeli'de ayaklanan askerler bu sefer de padişahı anayasal rejime geçmeye ve meşrutiyet ilân etmeye mecbur etti.[121]

24 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyeti ilân ederek İttihat ve Terakki'nin başlattığı ihtilâlin önüne geçmeye çalıştı. Batılı devletler Meşrutiyetin ilânından oldukça memnun oldular. Nihayet İttihatçılar hedeflerine ulaşmışlar ve muvaffak olmuşlardı. Artık sırada yeni bir plan vardı; II. Abdülhamid Hanı tahttan uzaklaştırmak.

Ona karşı gelişen muhalefetin önemli dönüm noktalarından bir tanesi de hiç şüphesiz 13 Nisan 1909 tarihli ve Rumî takvime göre ise 31 Mart günü gerçekleşerek, tarihimize "31 Mart Vakası" olarak yazılan talihsiz olaydır. Bahsi geçen günde "Şeriat isteriz, din elden gidiyor..." gibi nidalarla başlatılan düzmece isyan hareketi ile İstanbul'da müthiş

118 İ.Tekeli; S.İlkin; "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara 1980, (Yayınlayan: O.Okyar – H.İnalcık)

119 Şevket Süreyya Aydemir; Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa I-III, İstanbul 1970-1972

120 Meşrutiyetin ilânı sonrasında Enver ve Niyazi Beyler için büyük boyda bastırılıp satılan duvar resimleri altında Türkçe, Rumca ve Ermenice yer alan ibare...

121 Ortaylı; a.g.e., s. 33

bir kargaşa hareketi yaşanmış, bunun üzerine yaşanan olaylar Selanik'e "Meşrutiyet mahvoldu." şeklindeki telgraflarla bildirildiğinde, Selanik'ten, içinde Yahudi, Rum, Bulgar ve Ermeni gibi gönüllülerin de bulunduğu, adına ise "Hareket Ordusu" denilen bir ordu, isyanı bastırmak üzere yola çıkarılmıştır. İstanbul'da Avcı Taburlarının da isyana katılmasını sağlayan isyan hareketi gittikçe büyümüştü.

Hareket Ordusu'nda, yıllarca Türk kanı dökmüş yağmacı Makedonya çetelerinin çoğunluk teşkil etmeleri, İstanbul'da büyük tereddütler uyandırmıştı. Kumandanlar, Sultan Hamid'den Hareket Ordusu'nu dağıtmak için izin istediler. Bu derme çatma kuvveti 1. Ordu ile kısa bir zamanda dağıtabileceklerini söyleyip ısrar ettiler. Sultan II. Abdülhamid Han yalnız padişah değil, aynı zamanda halife olduğunu, otuz küsur senedir asla kan dökmediğini, bu yaştan sonra da Müslümanı Müslümana asla kırdıramayacağını, Cenab-ı Hakka mütevekkil olduğunu söyledi. Üstelik 1. Ordu Kumandanı Nâzım Paşaya, Hareket Ordusu'na katiyen mukavemet etmemesi için emir verdi. Vehmi (şüpheciliği) malûm olan hükümdar, bununla da yetinmeyerek ordu kumandanlarına ve diğer paşalara bu hususta yemin ettirdi. Sonra müsterih (huzurlu) bir şekilde harekâtın gelişmesini bekledi.[122] Ancak maalesef saray, anlatılmış olan sebeplerden dolayı isyanı bastırmakta başarılı olamadı.

Sultan II. Abdülhamid Han, 31 Mart İsyanında herhangi bir ilişkisi olmamasına, hatta yukarıda da ifade edildiği üzere kendisinden isyanı bastırması istendiğinde; kardeşin kardeşi vurmasına gönlü razı gelmediği, bu uğurda gerekirse kendi canını bile verebileceğini söylemesine rağmen, çeşitli oyunlarla isyanın çıkmasına sebep olduğu iddiası ile suçlanmıştır.

Not: Kendisinin 31 Mart Vakasında haberi olmadığı gibi, irticaî hareket başladıktan söndürülünceye kadar isyana hiçbir şekilde karışmadığı bugün kesin şekilde anlaşılmıştır. İttihat ve Terakki'nin başı olan Talat Paşa, bu sırada meclis reisi olan ve olay sırasında mürtecilerin başını istedikleri Ahmet Rıza Bey, bu olayla Sultan'ın en küçük bir il-

---

122 Öztuna; a.g.e., s. 231

gisi bulunmadığını kesin şekilde söylemişlerdir. Sadrazam Küçük Said Paşa da bunu bilmektedir. II. Abdülhamid Han, olayla ilgisi olmadığı hakkında mahkeme araştırması isteyince: "Tebrie (beraat) ederse sonra bizim hâlimiz ne olur?" demiştir. İttihatçı tarihçi Ahmet Refik (Altınay) de aynı görüşü paylaşan önemli isimlerdendir.[123]

Neticede 31 Mart İsyanı, İstanbul Yeşilköy'e gelerek burada karargâh kuran, Mahmut Şevket Paşanın komutasındaki Hareket Ordusu tarafından güçlükle bastırıldı. Mahmut Şevket Paşa, olayın ardından Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza Beye haber göndererek isyanda rolü olduğu gerekçesiyle II. Abdülhamid Hanın halledilmesi gereğinin mecliste görüşülmesini istedi.

Hareket Ordusu, üç-beş bin kişiden ibaretti.-Yukarıda da ifade edildiği gibi- Arnavut, Yahudi ve Rumlar ekseriyetteydi. Yalnız, başlarındaki subaylar Türktü. Mahmud Şevket Paşa, Yıldız Sarayı'na çektiği telgrafta padişaha karşı bir harekette olmadığını, sadece düzeni iade edeceğini bildiriyordu. Padişah telgrafa cevap verdi ve Paşa'nın (ki vaktiyle çok itimat ettiği generallerden biriydi) hareketini tasvip ettiğini bildirdi!

Esasen II. Abdülhamid Hanın son Cuma Selâmlığına katılan 80.000 asker bile Hareket Ordusu'nu kolayca bertaraf edebilirdi. Son selâmlıkta halk "Padişahım çok yaşa!" diye yeri göğü inletiyordu. Meşrutiyet taraftarlarının padişah hakkındaki gerçek fikirleri ne olursa olsun İstanbul halkının bilhassa mütevazı tabakaları, II. Abdülhamid'i çok seviyordu.[124] Ancak o, kargaşanın, düşmanlığın ve kan dökücülüğün padişahı değildi.

İşte bu noktada dikkatimizi çeken çok önemli bir husus vardır ki halkının bu derece sevdiği padişahı halledecek meclisin yapısı ise maalesef şu şekildeydi:

II. Meşrutiyet meclisinde 107 Türk, 45 Arap, 27 Rum, 22 Arnavut, 10 Ermeni, 5 Bulgar, 4 Sırp, 3 Yahudi, 2 Kürt ve birer Ulah, Dürzî ve

---

123 Öztuna; a.g.e., s. 230
124 Woods; a.g.e., s. 165-166

Marunî mebus (milletvekili) bulunuyordu. İşte bu karakterdeki bir mecliste yapılan müzakereler sonucunda II. Abdülhamid Hanın, başta 31 Mart Ayaklanmasına sebep olmak gibi sebeplerle hal' edilip tahttan indirilmesine karar verildi.[125] (Ancak dikkatlerimizi çeken çok önemli bir nokta var ki bu fetvada istibdat suçlaması yoktur. İstibdat sözünü Genç (Jön) Türk politikacıları kullanmaktadır.)

Ancak Ayastefanos'taki meclis binasında toplanan 240 milletvekili ile 34 senatör içinde tereddüt eden birçok kimse vardı. Talat Bey ve aklı başında kimseler, padişaha tahttan feragat etmesi teklifinin yapılmasını istedilerse de İttihatçılar buna yanaşmadılar.

II. Abdülhamid Hanın hal'ini gerektirecek sebeplerin başında 31 Mart Vakasını çıkarttığı zikredilmiştir. Bunun tamamen yalan olduğu, iddia edilenin aksine olayların daha da büyümesini önlemeye çalıştığı[126] bugün kesin bir şekilde bilinmektedir. Padişahın, saltanatı zamanında dinî kitapları yaktırdığı için, halifelik sıfatının da düşmesi gerektiği zikredilmiştir. Yalandır… O, taassuba kaçmamakla beraber dindarlığı ve ibadetini katiyen ihmal etmemesiyle tanınmıştır. Devlet hazinesini israf ettiği ileri sürülmüştür. Kesin şekilde yalandır… Çünkü o, tutumluluğu ile tanınmış bir hükümdardı. Babası ile amcasının israflarından çok iyi dersler almıştır. Aşağıda anlatılacağı veçhiyle, onların zamanından kalan muazzam devlet borçlarının en büyük kısmını ödediği gibi, Hazine-i Hassa'dan (yani bizzat kendi şahsî hazinesi) harcayarak, yalnızca listesi için sayfalar isteyen birçok hayır eserleri yaptırmıştır. Zalim olduğu ileri sürülmüştür. Ancak o kan dökmemesiyle -ve neredeyse üç-dört kişi dışında hiç ölüm cezası vermemesiyle- bilinen bir hükümdardır. Onun bütün zulmü ise rejime karşı olan ve gerginlik meydana getirenleri, "gayet bol maaşlarla" şuraya buraya sürmekten (Namık Kemal, Midhad Paşa vs.), hafiye kullanmaktan ibarettir. Esasen bütün bunların kat kat fazlası ve üstelik hem de kanlısı, kendisinden sonra (İttihat Terakki zamanında) âlâsıyla görülmüştür. [127]

---

125 Ortaylı; a.g.e., s. 264
126 Akarlı; a.g.m., s. 264
127 Öztuna; a.g.e., s. 232

İşte nihayet II. Abdülhamid düşmanları emellerine ulaşmışlar ve kan kokan planlarını devreye sokmak için son noktayı da koymuşlardı. Artık koca sultan tahtından indirilecek ve koskoca devletin ve aziz bir milletin kaderi komitacıların eline kalacaktır. Şimdi sıra bu kararı padişahın kendisine tebliğ etmeye gelmiştir. Ancak İttihat Terakki ileri gelenlerinin II. Abdülhamid Hanın hal'ini kendisine tebliğ tarzı, Türkiye tarihinde, asla silinemeyecek lekelerden biri olarak kalacaktır. Çünkü İttihatçılar, bu meselede feci şekilde yanıltılmışlar ve bunu bizzat kendileri anlayarak "affolunmaz bir hata", "silinmez bir leke", "hata-ı azime" olarak vasıflandırmışlardır. Hal' kararını tebliğe, milletvekili ve senatörlerden seçile seçile, şu heyet görevlendirilmiştir:

Yahudi Emanuel Karaso (Selanik Milletvekili)
Arnavut Esat Toptanî (Draç Milletvekili)
Senatör Ermeni Aram Efendi
Senatör Gürcü Arif Hikmet Paşa (Bahriye Feriki: Koramiral)

Yeryüzündeki Müslümanların halifesine hal'ini tebliğ edecek dört kişilik heyette iki gayr-i müslimin bulunmasındaki yüz milyonlarca Müslümana yapılan hakaret bir yana, bu şahısların üzerinde birazcık söz söylemek icap etmektedir.

Emanuel Karaso, İtalya'dan para alan bir casus olup, Libya'nın İtalya tarafından yutulmasında meşum (uğursuz) bir rol oynamış, sonradan İtalya'ya kaçmış bir vatan hainidir. Jandarma paşası olan Esat Toptanî, birkaç yıl sonra devlete isyan ederek Arnavut istiklâli için silâh çekmiş ve sayısız Türkün kanına girmiş bir adamdır. Aram Efendinin Ermeni ihtilâl komitaları ile olan ilişkisi malûm olup esasen ondan intikam almak için bizzat heyete dâhil edilmiştir. Arif Hikmet Paşa, sonraki yıllarda siyasî hayatı karanlık olan bir denizcidir.[128]

Müslüman bir Türk devletinin başkanına böyle bir heyetin gönderilmesi, devletin haysiyetine indirilmiş ağır bir darbedir. Bizzat İttihatçılar, kısa bir müddet sonra bu büyük hatayı anlamışlar, fakat ihtilâl havası

128 Öztuna; a.g.e., s. 233

içinde durumu kestiremediklerini, oyuna getirildiklerini söylemişlerdir.

Karar kendisine tebliğ edildiğinde çileli padişah, gayet vakarlı ve sükûnetli bir şekilde heyeti dinledikten sonra, başına gelen tüm bu olayların Allah'ın kendisi hakkındaki takdiri olduğunu söyleyerek tevekkül göstermiştir. Ancak İslâm fetvasının böylesine İslâm'dan uzak bir heyet tarafından kendisine tebliğ edilmesi de onu son derece üzmüştür. 31 Mart Olayı sonucu birçok insan olayın suçlusu olarak yargılanıp idam ve hapsedildi. Birçok kuvvetin iktidar kavgası için ortaya koydukları bu olay da tarihe bir "İrtica Olayı" olarak geçti. Yüreklere büyük acılar, tarihin sayfalarına ise gizli sırlar bırakarak...

Son meşrutiyetteki 9 ay ve 5 günden ibaret olan hükümdarlığından sonra, meclisin çıkardığı kararla, bütün yetki ve vazifeleri elinden alınarak tahttan indirilen mahzun ve kederli hünkâr, hiçbir şeyini almasına müsaade edilmeden bütün nakit parası, tahvilleri ve bankalardaki milyonlarca altınına da el konularak, hatta ardında bıraktığı kıymetli Yıldız hazineleri yağmalanarak, kendisi ve ailesi ile birlikte, perişan ve mağdur bir şekilde Selanik'e sürgüne gönderilmiştir. (27 Nisan gecesi yola çıkılıp ertesi akşam Selanik'e varılmıştır.) Burada bir Yahudi zenginine ait olan Alatini Köşkü'nde sıkı bir nezaret içinde üç buçuk yıllık acıklı bir hapis hayatı yaşamıştır.

Dertli sultan, II. Abdülhamid Han, hal' fetvasının kendisine bildirildiği günün gecesinde Selanik'e doğru başlayan uzun yolcuğu boyunca iç dünyasında yaşadığı duyguları ve Selanik'te geçen sürgün yıllarını hatıralarında şöyle anlatır:

"Allah hiçbir hükümdara, taç ve tahtını yabancı bir devlete borçlu olmak zilletini göstermesin!

Trende yol boyu, için için ağladım ama kendime değil, vatanımın içine düştüğü karanlığa! Hâlbuki yerime gelenlerin, devletin küçük bir ehliyetleri olduğuna inansam vallahi ve billahi bayram ederdim! Selanik'te Alatini Köşkü, deniz görür, hoşça bir yerde kurulmuştur, içinde geçirdi-

ğim mihnet ve mahpusluk günlerini bir kenara koyabilsem, pek sevimli bir köşk diyeceğim. Fakat bu sevimli köşke bir gece karanlığında girdiğim zaman yalnız bundan sonra geçecek hayatımın ne olacağını anlamakla kalmadım, beni buraya gönderenlerin pek perişan kimseler olduğunu hemen fark ettim. Korkuyorlardı. Her şeyden ve her şeyden korktukları için de benden korkuyorlardı. Yoksa bir padişah, tahtından indirilmiş de olsa, örtüsüz ot yataklarda yatmak için memleketin bir ucundan bir ucuna gönderilmezdi. Ancak büyük bir korku, insanı bu kadar saygısız yapabilirdi!

Bize ilk gece yemek olarak -Allah eksikliğini göstermesin, bir kuru pilavla biraz yoğurt çıkardılar. Selanik Valisi şahsım için bir tabla yemek göndermişti, geri çevirdim. Çatal kaşık, bardak olmadığı için çocuklar ve büyükler, elleri ile yiyebildiklerini yediler ve yattılar. Ben, eski püskü iki koltuğu birbirine yaklaştırarak uykuya çekildim. Kapılar üstümüzden kilitlendi. Yalnız benim odamda küçük bir mum yanıyordu. Midhad ve Mahmut Paşaları Taif'e gönderdiğim zaman oradaki ihtiyaçlarının neler olabileceğini düşünüp icabını yapmak için tehalük (heyecan) gösterdiğimi hazin hazin hatırladım. Beni tahttan indiren askerler de benim kanımı taşıyorlardı. Hiç vakitleri olsa, akılları başlarında olsa, padişahlarına acımasalar bile, masum çoluk çocuğa böyle davranırlar mıydı? Perde yoktu ama pencereler ve panjurlar sımsıkı kapalıydı. Çocukların hava ve güneş görebilmeleri için panjurların aralanmasına ancak aylar sonra izin alabildik... Bizi muhafazaya memur müfrezenin kumandanı Fethi Bey (Fethi Okyar) söz anlar, aklı başında bir subaydı. Benimle ve çocuklarımla münasebeti daima gereken nezaket içinde olmuştur. Zaman zaman hepimizin ihtiyaçlarını soruyor, elinden gelenleri hemen yapıyor, gelmeyenleri İstanbul'a yazıyordu. Fakat emrine verilmiş bazı subaylar ve erler vardı ki, bunların sebepsiz düşmanlıklarını anlamak mümkün değildi. Tehditkâr tavırlarla bahçede gezinirler ve kapalı panjurlara gazap dolu bakışlarla bakarlardı..."[129]

129 Bozdağ; a.g.e., s. 119-120

1913 yılında başlayan Balkan Savaşları sırasında Selanik'in tehlikeye düşmesi üzerine, buradan ayrılmamakta ısrar etmesine rağmen, zorla ikna edilerek ailesi ile birlikte İstanbul'a getirilmiştir.

İstanbul'daki hayatını da Beylerbeyi Sarayı'nda gözaltında yaşayarak geçiren II. Abdülhamid Han, bu sıralarda patlak veren I. Dünya Savaşı'nı buradan izledi. Daha ilk silâhların patladığı günlerde savaşın çok uzun süreceğini, boşu boşuna pek çok masum insanın kanının döküleceğini ve zor da olsa İngiltere tarafının savaşı er geç kazanacağını söyledi. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmemeyi başarabilmesi için dua etti. Ama bir yandan da büyük devletlerin ne yapıp edip Osmanlıları savaşın içine çekeceklerini belirtti. Osmanlı Devleti savaşa Almanya tarafında girince, endişeleri son derece arttı. Savaşın Osmanlı Devleti ve İslâm âlemi için felâketle biteceğini düşündü. O, bu sonucun iyice yaklaştığı 10 Şubat 1918 tarihinde hastalanarak 76 yaşında vefat etti. Kabri ise bugün İstanbul Çemberlitaş'ta bulunan II. Mahmud Türbesi içindedir.

Bir zamanlar onu müstebit (baskıcı) olmakla itham edenler, ülkeyi ondan kurtararak hürriyet getirdiklerini iddia edenler, daha sonra İstanbul sokaklarını darağaçlarıyla donattılar… O kadar ileri gittiler ki; kendi yandaşlarını dahi acımadan ve gözlerini kırpmadan astılar…

Ama gün geldi, bir zamanlar lânet okuyarak saldıran ve onu tahtından etmek için düşmanla işbirliği yapmaktan dahi çekinmeyen birçok insan, onun ölümünün ardından, arkasından ağıtlar yaktılar. Kendisinden özür dilediler… Sevenleri de sevmeyenleri de...

Ve işte onların biraz pişmanlık ve biraz da hüzün dolu bazı şiirleri:

Tarih adını andığı zaman,
Sana hak verecek ey Koca Sultan,
Bizdik utanmadan iftira eden,
Asrın en siyasî padişahına!
Padişah hem zalim, hem deli dedik,
İhtilâle kıyam etmeli dedik,
Şeytan ne dediyse, biz belli dedik,
Çalıştık fitnenin intibahına!
Divane sen değil, meğer bizmişiz,
Bir çürük ipliğe hülya dizmişiz,
Sade adî değil edepsizmişiz,
Tükürdük atalar kıblegâhına!

Filozof Rıza Tevfik

Kaç zamandır gelmişken yâde biz,
İşte geldik senden istimdade biz,
Öldürürler basarsak feryada biz,
Padişahım hasret olduk eski istibdade biz...

Süleyman Nazif

Ya Rabbi-i zü'lcelâl-ü eyâ Halike-i beşer,
Senden gelür bu âleme madam hay-ü beşer,
Sultan Hamid-i âdile takdir-i hayr kıl,
Sultan Hamid-i malik-ü memlük olan bu halk,
Hiçbir zaman da behyemez rehber-i diğer...

Abdülhak Hamid

Ey Şehriyar-ı â'tıfet-asar-ı muhterem,
Ey Tac-dar-ı ma'delet-efkâr-ı zu'l-kerem,
Sensin, o Padişah-ı dil-agâh-ı pür-himem.
Kim vasf-ı Hazretin'de sensin her ne söylesem.
Ahrâdır ey Halife-i pür-lutf-u ma'delet.

Yahya Kemal

Sen değil, naaşın hükümdar olsa elyakdır bize,
Dönsün etsin Taht-ı Osmanî'ye tabutun cülûs.

Ahmed Rasim

II. Abdülhamid Han, 30 Temmuz 1908'de tahtından inerken kendisine zulmeden ve tahtını zorla elinden alan isyancı İttihatçılar için şu kıymetli ve bir o kadar da hikmetli sözünü söyleyerek şahsî idare devrini kapatmıştır:

"Türkiye'yi 10 sene idare edebilirlerse, 'bir asır idare edebildik' diye sevinsinler!" [130]

İşte bu söz öylesine derin bir tecrübe ve ileri görüşlülükle söylenmiş bir sözdür ki; İttihatçılar bu sözden tam 10 yıl sonra enkazından bir düzineden fazla devlet çıkan koskoca bir imparatorluğun yıkılmasının sebeplerinden biri olup siyaset sahnesinden çekilmişler, sonuç olarak mahvolmuş ve perişan bir Türkiye'yi mazlum fakat kahraman bir millete miras bırakmışlardır.

130 Öztuna; a.g.e., s. 241

I. Sultan II. Abdülhamid Han Dönemi Kronolojisi

- 21 Eylül 1842 Sultan II. Abdülhamid Hanın doğumu
- 21 Ağustos 1876 Sultan II. Abdülhamid Hanın tahta çıkışı
- 1876 I. Meşrutiyetin ilânı
- 1876 İstanbul'da Balkan krizini görüşmek üzere milletler arası bir konferansın toplanması (Tersane Konferansı)
- 1876 İstikrazların mürettebat ödemelerinin durdurulması
- 1876 Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin son kitabının kabulü
- 1876 Edebî roman hüviyetinde ilk eser olan, Namık Kemal'in "İntibah"ının yayınlanması
- 1876 İzmir ve Manastır'da yatılı idadîler açılması
- 23 Mart 1876 Ziya Gökalp'in doğumu
- 23 Aralık 1876 Kanun-ı Esasî'nin ilânı
- 1877 Rusya'nın tecavüzü ve Osmanlı-Rus Savaşının başlaması: Balkanlar'ın ve Doğu Anadolu'nun Rus işgaline uğraması
- 1877 Mahrec-i Aklam'ın Mekteb-i Mülkiye'nin idadî sınıflarıyla birleştirilmek suretiyle kaldırılması; Mekteb-i Tıbbiye'nin tekrar Gülhane'ye nakledilmesi; Fenn-i Resim ve Mimarî Mektebi'nin kurulması
- 1877-1878 Dârülfünun ve Mekteb-i Sultanî'nin bir yıl eğitime ara vermesi
- 19 Mart 1877 İlk Meclis-i Mebusan'ın toplanması (o yılın 28 Haziranına kadar çalışmıştır.)
- 25 Eylül 1877 Dersaadet Belediye Kanunu (Meclis-i Mebusan'da müzakere edilerek kabul edilmiştir.)
- 5 Ekim 1877 Vilâyet Belediye Kanunu'nun kabulü
- 13 Aralık 1877 Meclis-i Mebusan'ın süresiz tatili
- 1878 (93) Harbinin sona ermesi ve Ayastefanos ve Berlin

Antlaşmalarının imzalanması

- 1878 Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsız birer devlet olmaları
- 1878 Bulgaristan Prensliği'nin ortaya çıkması
- 1878 Ermeni meselesinin ortaya çıkması
- 1878 Çırağan Sarayı Baskını ve Ali Suavi'nin öldürülmesi
- 1878 Kıbrıs'ın İngiltere tarafından ele geçirilmesi
- 1878 Bosna ve Hersek'in Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilmesi
- 1878 Makedonya meselesinin ortaya çıkması
- 13 Şubat 1878 Meclisin kapatılması
- Ekim 1878 Dârülfünun-ı Sultanî'nin tekrar eğitime başlaması
- 1879 II. Abdülhamid Han devrinde basılan kaimelerin (kâğıt para) toplatılıp imha edilmesi
- 1879 Mehakim-ı Nizamiye Teşkilâtı Kanununun kabulü
- 1879 Mekâtib-i Sıbyaniye Dairesinin kurulması; Maarif merkez teşkilâtının yeniden düzenlenmesi
- 1879 Usul-u Muhakemat-ı Cezaiye Kanununun kabulü
- 1880 Vergi reformu
- 1880 Yafa-Kudüs demiryolu hattının tamamlanması
- 1880 İlk köy romanı, Ahmed Midhad'ın "Bahtiyarlık"ının yayınlanması; Dârülfünun-ı Sultanî Turuk-u Maabir Mektebinin ilk mezunlarını vermesi
- 1880 Usul-u Muhakemat-ı Hukukiye Kanununun kabulü
- 13 Mart 1880 İstanbul'da bir kız idadîsinin açılması
- 17 Mayıs 1880 Ziya Paşa'nın ölümü
- Ekim 1880 Dârülfünun-ı Sultanî Hukuk Mektebinin ilk mezunlarını vermesi
- 20 Aralık 1880 Dârülfünun-ı Sultanî'nin ilk mezunlarını vermesi;

Journal de la Societede Pharmacie de Constantinople'un yayınlanması; Cemiyet-i İlmiye'nin kurulması

- 1881 Mısır'ın İngilizler tarafından işgali
- 1881 Düyun-ı Umumiye idaresinin kurulması
- 1881 Mühendishanede mümtaz sınıf adı altında yeni bir sınıf teşkil edilmesi; Dârülfünun-u Sultanî Turuk-u Maabir Mektebinin faaliyetlerinin son bulması; Orman ve Maadin Mekteplerinin birleştirilmesi
- 1882 Tunus'un Fransızlar tarafından işgali
- 1882 Muharrem Kararnamesinin yayınlanması (Ekonomik alanda)
- 2 Ocak 1882 Sanayi-i Nefise Mektebinin kurulması ve Osman Hamdi Beyin müdür olması
- 1883 Osmanlı ordusunun Prusya askerî heyeti tarafından ıslahına başlanması
- 20 Haziran 1884 Mülkiye Mühendis Mektebi kurulması
- 1 Kasım 1884 Mülkiye Mühendis Mektebinin Mühendishane-i Berr-i Hümayun'un bir odasında eğitimine başlaması
- 2 Aralık 1884 Yahya Kemal'in doğumu
- 1885 Doğu Rumeli'nin Bulgaristan tarafından ilhakı
- 1884 Abdülhak Hamid'in "Makber"inin yayınlaması
- 18 Eylül 1885 Doğu Rumeli Eyaleti Valiliğinin, Bulgaristan prensine verilerek bu bölgedeki kontrolün zayıflaması
- 1886 Adana-Mersin demiryolu hattının tamamlanması
- 1886 Maarif Nezaretine bağlı olarak Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliğinin kurulması
- 1886-1887 Dârülmuallimin'in yatılı hâle getirilmesi
- 1887 Yedikule Havagazı Fabrikasının kurulması
- Ahmed Haşim'in doğumu; Şevki Efendinin İstanbul'da vefatı

- 5 Şubat 1887 Beşir Fuad'ın intiharı
- 1888 Haydarpaşa-İzmir-Ankara demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesi
- 1888 Beyrut'ta Saint Joseph Katolik Tıp Mektebinin açılması; Baytar sınıfının tekrar Harbiye Mektebi bünyesine alınması
- 2 Aralık 1888 Namık Kemal'in ölümü
- 1889 İttihad-ı Osmanî Cemiyetinin (İttihat ve Terakki Cemiyeti) kurulması
- 1889 İdadî öğrenimine dayanan dört yıllık bir Mülkiye Baytar Mektebinin kurulması
- 27 Mart 1889 Yakup Kadri'nin doğumu
- 1891 Mülkiye Baytar Mektebinin Halkalı Ziraat Mektebine yatılı olarak nakledilmesi
- 1891 Yol inşaatında bedenen çalışma mecburiyetinin paraya çevrilmesi
- 1891 Kadıköy-Kurbağalıdere Havagazı Fabrikasının kurulması
- 1891 Hereke Fabrikasının halı kısmının açılması
- 1892 Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının işletmeye açılması
- 1892 Orman ve Maden Mektebinin kapatılması; II. Abdülhamid Han tarafından Yıldız Sarayı'nda porselen atölyelerinin kurulması
- 1893-1896 İstanbul-Selanik demiryolu hattının yapımı
- 1894 Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebinin ilk veteriner mezunlarını vermesi; İmmaculée Conseption veya St Marie okulunun kurulması; İlk basılmış musiki lügatı (Hoca Kazım Beyin Musiki Istılahatı)
- 1894 Sasun'da Ermeni olaylarının yaşanması
- 1894 Selanik-Manastır demiryolu hattının tamamlanması
- 1895 İstanbul'da Ermeni olayları, yabancı devletlerin Ermeniler lehinde müdahaleleri
- 1895 Galata Rıhtımı inşaatının tamamlanması

- 1895 Gayr-i Müslim okullarına Türkçe öğretmeni tayininin kararlaştırılması
- 1895 Baruthane-i Amire'de dumansız barut imal edilmesi
- 14 Şubat 1895 Sadrazam Said Paşanın beş fakülteden oluşan bir dârülfünun kurma teklifi
- 1896 Tevfik Fikret'in Servet-i Fününun edebî sayfalarının idareciliğini yüklenmesiyle Edebiyat-ı Cedide devrinin başlaması
- 1896 Ermenilerin Osmanlı Bankasının İstanbul şubesine saldırmaları
- 1896 Girit isyanının alevlenmesi
- 1896 Eskişehir-Konya demiryolu hattının tamamlanması
- 1897 Yunan kuvvetlerinin Girit'e çıkması, Yunan çetelerinin Rumeli'deki Osmanlı sınırlarına saldırmaları
- 17 Nisan 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı ve Osmanlı zaferi
- 1898 Girit meselesinin devam etmesi; adaya muhtariyet verilmesi Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmesi, Yunan prensi Yorgi'nin vali olarak kabul edilmesi
- 1899 Bağdat demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesi
- 1899 Arifiye-Adapazarı demiryolu hattının açılması
- 1900 Hicaz demiryolunun inşasına girişilmesi
- 1900 İstanbul Rıhtımı inşaatının tamamlanması
- 31 Ağustos 1900 Dârülfünun-ı Şahane'nin kurulması
- 1901 Servet-i Fünun dergisinin geçici olarak kapatılmasıyla Edebiyat-ı Cedide topluluğunun dağılması; Lügat-ı Tıbbiye'nin ikinci baskısının yapılması; Vidinli Tevfik Paşanın ölümü
- 1901 Makedonya'da çete faaliyetlerinin artması, büyük devletlerin müdahaleleri
- 1901-1908 Hicaz demiryolu hattının yapımı

- 1902 Yemen isyanlarının tekrar başlaması
- 1902 Hereke Fabrikasına çuha ve şayak tezgâhlarının eklenmesi
- 23 Kasım 1902 Makedonya'da Bulgar İhtilâl Cemiyetinin faaliyeti
- 23 Kasım 1902 Cuma-ı Bala ayaklanması
- 23 Kasım 1902 Makedonya'ya özel ıslahat planı hazırlanması
- 8 Aralık 1902 Hüseyin Hilmi Paşanın geniş yetkilerle "umumî müfettiş" olarak Makedonya'ya tayini
- 1903 İdadîlerin altı yıla çıkarılması
- 2-3 Ağustos 1903 İlinden (Aya İlya Yortusu günü) isyanı
- 2-3 Ağustos 1903 Bulgar-Osmanlı Savaşı tehlikesinin doğması
- 31 Ağustos 1903 Şam Mekteb-i Tıbbiyesi'nin kurulması
- Eylül 1903 Mürzsteg Programı: Makedonya'ya muhtariyet verilmesi
- 1904 Haydarpaşa Rıhtımının tamamlanarak işletmeye açılması
- 1905 Hereke Fabrikası'nda fes imalâtına başlanması
- 21 Temmuz 1905 Ermeniler'in Yıldız Camii önünde II. Abdülhamid Hana bombalı suikast düzenlemeleri
- 1906 Akabe olayları ve Akabe krizi
- 1908 Beykoz Deri Fabrikasının Harbiye Nezareti'ne bağlanması
- 1908 Osmanlı Eczacı İttihat Cemiyetinin kurulması; Osmanlı Cemiyet-i İlmiye-i Baytariyesinin açılması; Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyetinin kurulması
- 23 Temmuz 1908 II. Meşrutiyetin ilânı
- 5 Ekim 1908 Avusturya- Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini ilân etmesi.
- 6 Ekim 1908 Girit Rumlarının adayı Yunanistan'a bağladıklarını ilân etmeleri
- 17 Aralık 1908 II. Meşrutiyet dönemi ilk Meclis-i Mebusanın toplanması

- 1909 Adana'da Ermeniler'in ayaklanmaları
- 1909 Gayr-i müslimlere "bedel" yerine askerlik hizmeti konulması
- 1909 Fecr-i-Ati edebî topluluğunun kuruluşu; Cemiyetler Kanununun çıkması; Dişhekimliği Okulunun açılması; Orman Mekteb-i Âlisi adı altında yeni bir okul açılması; Mekteb-i Tıbbiyenin, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ile birleştirilerek Haydarpaşa'ya nakledilmesi; Muallimhane-i Nüvvabın Medresetü'l-Kuzat adını alması; Mülkiye Mühendis Mektebinin Nafia Nezaretine bağlanması ve Mühendis Mekteb-i Âlisi adını alması
- 1909 Osmanlı Mühendis ve Mimar Mecmuasının çıkması
- 27 Şubat 1909 Usul-ü Muhasebe-ı Umumiye Kanununun kabul edilmesi
- 13 Nisan 1909 31 Mart Olayı
- 19 Nisan 1909 Hareket Ordusu'nun Yeşilköy'e varması, İstanbul'daki kargaşaya son vererek düzeni sağlaması
- 27 Nisan 1909 II. Abdülhamid Hanın tahttan indirilmesi ve yerine V. Mehmed Reşad'ın tahta çıkarılması
- 27 Nisan 1909 II. Abdülhamid Hanın Selanik'e sürgün gönderilmesi
- 29 Nisan 1909 II. Abdülhamid Hanın Selanik'e varışı ve Alatini Köşkü'ne yerleştirilmesi
- 1913 Balkan Savaşlarının çıkışı – Selanik'in elden çıkması
- 1913 II. Abdülhamid Hanın İstanbul'a getirilişi ve burada Beylerbeyi Sarayı'na yerleştirilmesi
- 10 Şubat 1918 II. Abdülhamid Hanın Beylerbeyi Sarayı'nda hastalanarak vefat etmesi

J. Sultan II. Abdülhamid Dönemine Ait Albümler *

1. Hamidiye Süvari Alayları ile bazı aşiret reislerinin resimleri (20 foto Küt. No: 91112)
2. Yıldız Hastanesi'nde tedavi edilen mecruhat (75X527 420 foto Küt. No: 91300)
3. Donanma-ı Hümayun (17 foto) (Num. Yok)
4. Bahriye, Müze, Rasathane ve Kütüphanesi, İzmit-Ankara Demiryolu (164 foto)
5. Yalova Kaplıcaları (9-17 foto) (Num. Yok)
6. Haliç'te Ansoldo Fabrikası tamiratı (19 foto)
7. Sirkeci Demiryolu İstasyonu (8 foto)
8. Kimyager Janni tarafından Beyoğlu'nda tesis edilen Dârüttahlil (3 foto)
9. Bakteriolojihanenin haricî ve dahilî görünüşü (27 foto Küt. No: 92248)
10. Çiçek Aşısı 1297 senesi telkih cederi ameliyathanesi (8 foto Küt. No: 90518)
11. Hamidiye Etfal Hastahanesi tedavileri (24 foto Küt. No: 90542)
12. Hamidiye Etfal Hastahanesi ameliyatları (53 foto Küt. No: 91279)
13. Hicaz Demiryolu için Kraus Fabrikasınca inşa olunan Lokomotifler (32X16, 2 foto)
14. Hicaz Demiryolu (4 Albüm Toplam 247 foto Küt. No: 90523)
15. Hicaz Demiryolu Maan Resmi Küşadı (3 Albüm Toplam 75 foto Küt. No: 90520)
16. İstanbul Rıhtım Şirketi, Terkos Su Şirketi Resimleri (2 Albüm) (Num. Yok)
17. Ertuğrul-Söğütlü Vapurları ve Hamidiye Kruvazörleri (20 foto)
18. II. Abdülhamid Hanın Atları (58X48 4 foto Küt. No: 0 90830)
19. Çifteler, Sultan Çiftlikleri atları, köpekleri (20 foto)
20. Barut Fabrikası (20 foto Küt. No: 90972)
21. Kâğıt Fabrikası (35 foto Küt. No:91540)
22. Mavzer Fişek Fabrikası (22 foto Küt: No: 91092)
23. Hereke Dokuma Fabrikası (50 foto Küt. No: 90453)

24. Bank-i Osman-i Şahane ve Çini Fabrikası (38 foto Küt. No: 90525)
25. Müze-i Hümayun (23 foto Küt. No: 90518)
26. Bez Fabrikası (Küt. No: 91157)
27. Tütün Rejisi İdaresi ve Fabrikası (28 foto Küt. No: 91549)
28. II. Abdülhamid Hanın oğlu Şehzade Abdürrahim Efendinin sünnetinde sünnet edilen çocuklar (322X40 65 foto Küt. No: 90827)
29. Kapalı Çarşı 1310 Zelzelesi tamiri (87 foto Küt. No:90863)
30. Dârülâceze İrzararhane (5 Albüm 15 foto Küt. No: 90620)
31. Fes ve Melbusat-ı Askeriyye Fabrikası (60 foto Küt. No: 91014)
32. Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi (11 foto Küt. No: 90491)
33. Haydarpaşa Askerî Tıbbiye Mektebi (20 foto Küt. No: 90558)
34. Heyberliada Bahriye Mektebi (11 foto Küt. No: 90401)
35. Tamir Edilen Çeşmeler (13 foto Küt. No: 90823)
36. İspermecet Mumu Fabrikası (12 foto Küt. No: 90616)
37. Kâğıthane Memba Suları ve Çeşmeleri (72 foto Küt. No: 90545)
38. 1307 ve 1309 Mektep Talebelerine verilen ziyafet
39. Numune Çiftliği (Küt. No:90838)
40. Ortaköy Kasr-ı Hümayunda Esliha-i Atika Müzesi (25 foto Küt. No: 90599)
41. Üsküdar ve Kadıköy Su Şirketinde Bend Resmi Küşadı (Küt. No: 90472)
42. Selanik'te Hamidiye Hastahanesi (49 foto Küt. No: 90551)
43. Selanik'te inşa olunan rıhtım ve liman (Küt. No: 90583)
44. Mekke-i Mükerreme'de inşa olunan misafirhane-i hümayun (6 fotoKüt. No: 90543)
45. Bursa Harir-i Darüttahlil (İpekçilik Mektebi) (11 foto Küt. No: 91316)
46. Bursa Ziraat Mektebi (Hamidiye Amelî Ziraat Mektebi) (9 foto Küt. No: 90546)
47. Kütahya'da resmi küşadı yapılan cami (Küt. No: 90544)
48. Bolu'da inşa olunan cami (Küt. No: 90866)
49. Şam Mülkiye İdadî Mektebi (6 foto Küt. No: 90876)
50. Şam'da Hamidiye Hastahanesi (22 foto Küt. No: 90586)
51. Şam'da tamir olunan Camii-i Emeviyye (18 foto Küt. No: 90580)
52. Kudüs'e Berk Süleymaniye'den memba suyu getirilmesi (16 foto Küt. No: 90575)

53. Tayf Deniz Feneri (9 foto Küt. No: 90564/2)
54. Çini Fabrikasında yapılan eşyalar (40 foto Küt. No: 90525/4)
55. Yozgat Saat Kulesi (1 foto Küt. No: 90873/1)
56. Beyrut Limanı İnşaatı (1 foto Küt. No: 90662/3)
57. Kamerun'da inşa olunan Karantinahane (6 foto Küt. No: 90587/1
58. Adapazarı Hamidiye Mektebi (3 foto Küt. No: 90578)
59. Mülhakatta inşa olunan köprülerin resimleri (7 foto Küt. No: 90873)
60. Kastamonu Saat Kulesi (2 foto Küt. No: 904069
61. İzmir Kasaba Demiryolu resimleri (40 foto Küt. No: 90497)
62. Çifteler Çiftliği (16 foto Küt. No: 90413)
63. Çifteler Harası (11 foto Küt. No: 90442)
64. Anadolu Demiryolu (Haydarpaşa-Bilecik) (29 foto Küt. No: 90490)
65. Balıkesir'de yapılan faydalı binalar (39 foto Küt. No: 90582)
66. Bahr-i Ahmer'de Muha,Ubuleyl ve Cebel-i Tayr Deniz Fenerlerinin İnşası (25 foto Küt. No: 90546)
67. Dedeağaç'ta tesis olunan hayırlı binalar (18 foto Küt. No: 90581)
68. Yıldız Sarayı ve Hamidiye Camii (45 foto Küt. No: 90836)
69. Yedikule Gazhane Resimleri (Küt. No: 90830)
70. Salkımsöğüt'te Tramvay Caddesi açılışı (Küt. No: 9838)

* Albümler İstanbul Üniversitesi Kütüphanesindedir. Burada eser niteliğinde olan albümler ele alınmıştır.

KAYNAKÇA

1.Tetkik Eserler

1. AKAD, M.Tanju; Osmanlıların Stratejik Sorunları, Kastaş Yayınları, İstanbul 1995.
2. AKGÜNDÜZ, Ahmed; Bilinmeyen Osmanlı, OSAM Yayınları, İstanbul 1999.
3. ARPACI, Seyfullah, Sultan II. Abdülhamid Bibliyografyası, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilinler Enstitüsü, Kayseri 2003.
4. AYDEMİR, Şevket Süreyya; Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa I-III, İstanbul 1970-1972.
5. AYDIN, Mehmed; Sultan II. Abdülhamid'in Liderlik Sırları, İzci Yayınları, İstanbul 1998.
6. BOZDAĞ, İsmet; II. Abdülhamid'in Hatıra Defteri, Pınar Yayınları, İstanbul 2000.
7. DABAĞYAN, Levon Panos; Sultan Abdülhamid Han Ve Ermeni Meselesi, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001.
8. DEMİR, Ömer; Sosyal Bilimler Sözlüğü, Vadi Yayınları, Ankara 1993.
9. ERARSLAN, Cezmi; II. Abdülhamid ve İslâm Birliği, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992.
10. HASLİP, Joan; II. Abdülhamid Han, Terc.: Zeki Doğan, Fener Yayınları, İstanbul 1998.
11. KARPAT, H.Kemal; İslâmın Siyasallaşması, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
12. KOCABAŞ, Süleyman; Sultan II. Abdülhamid: Şahsiyeti ve Politikası, Vatan Yayınları, Kayseri 1995.
13. KODAMAN, Bayram; II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, TKAE Yayınları, Ankara 1987.

14. KOÇU, Reşat Ekrem; Osmanlı Padişahları, İstanbul 2000.
15. KOLOĞLU, Orhan; Avrupa Kıskacında Abdülhamid, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.
16. LEWIS,Bernard; Modern Türkiye'nin Doğuşu, TTK Yayınları, Ankara 1970.
17. ORTAYLI, İlber; İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
18. OSMANOĞLU, Ayşe; Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım), Selçuk Yayınları, İstanbul 1986.
19. OSMANOĞLU, Şadiye; Hayatımın Acı Tatlı Günleri, Bedir Yayınevi, İstanbul 1966.
20. ÖKE, Mim Kemal; II. Abdülhamid, Siyonistler ve Filistin Meselesi, Kervan Yayınları, İstanbul 1982.
21. ÖKE, Mim Kemal; Saraydaki Casus; Gizli Belgelerle II. Abdülhamid Han Dönemi ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery, Hikmet Neşriyat, İstanbul 1991.
22. ÖKE, Mim Kemal; Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi, Doğuş Matbaası, İstanbul 1983.
23. ÖKE, Mim Kemal; Vambery, Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü, İstanbul 1985.
24. ÖRİK, Nahid Sırrı; 150 Yılın Türk Meşhurları, İstanbul 1953.
25. ÖZTUNA, Yılmaz; Büyük Türkiye Tarihi, Cilt 7, Ötüken Yayınları, İstanbul 1978.
26. SARIYILDIZ, Gülden; Hicaz Karantina Teşkilâtı (1865-1914), İÜEFTBE Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1989.
27. SIRMA, İhsan Süreyya; Osmanlı Devleti'nin Yıkılışında Yemen İsyanları, Konya.
28. STODDART, Dr. Philip H.; Teşkilât-ı Mahsusa, Çev.;T.Demirel, Arba Yayınları, İstanbul 1993.

29. TAHSİN PAŞA; II. Abdülhamid Han: Yıldız Hatıraları, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1996.

30. TEKELİ, İ. ; İLKİN, S.; "İttihat ve Terakki Hareketinin Oluşumunda Selanik'in Toplumsal Yapısının Belirleyiciliği", Türkiye'nin Toplumsal-Ekonomik Tarihi (1071-1920), Ankara 1980. (Yayınlayan: O.Okyar – H.İnalcık)

31. ULUÇAY, Çağatay; Padişahların Kadınları ve Kızları, Ankara 1992.

32. UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; Mekke-i Mükerreme Emirleri, Ankara 1972.

33. WOODS, Sir Henry, Türkiye Anıları, Çev.; Fahri Çoker, Milliyet Yayınları, İstanbul 1976.

2. Makaleler

1. AKARLI, Engin; "II. Abdülhamid: Hayatı ve İktidarı", Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

2. BEYDİLLİ, Kemal; Osmanlı Devleti Tarihi (1876-1920 Arası), Cilt 1, IRCICA, İstanbul 1999.

3. DERİNGİL, Selim; "Sultan II. Abdülhamid Han'ın Dış Politikası", TCTA, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

4. ERARSLAN, Cezmi; "II. Abdülhamid Han", Osmanlı Ansiklopedisi, Ağaç Yayınları, Cilt 6, İstanbul 1993.

5. EREN, Güler; "II. Abdülhamid", Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

6. GEORGEON, François; "II. Abdülhamid" Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

7. KODAMAN, Bayram; "II. Abdülhamid", DGBİT, Cilt 12, Çağ Yayınları, İstanbul 1990.

8. KODAMAN, Bayram; “II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler”, Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.

9. KURAN, Ercüment; “II. Abdülhamid Han’ın Büyük Devletlere Karşı Uyguladığı Siyasetin Esaslar”, İÜEF II. Abdülhamid Han Dönemi Semineri, İÜEF Yayınları, İstanbul 1994.

10. KÜÇÜK, Cevdet; “II. Abdülhamid” DİA, Cilt 1, TDV Yayınları, Ankara 1993.

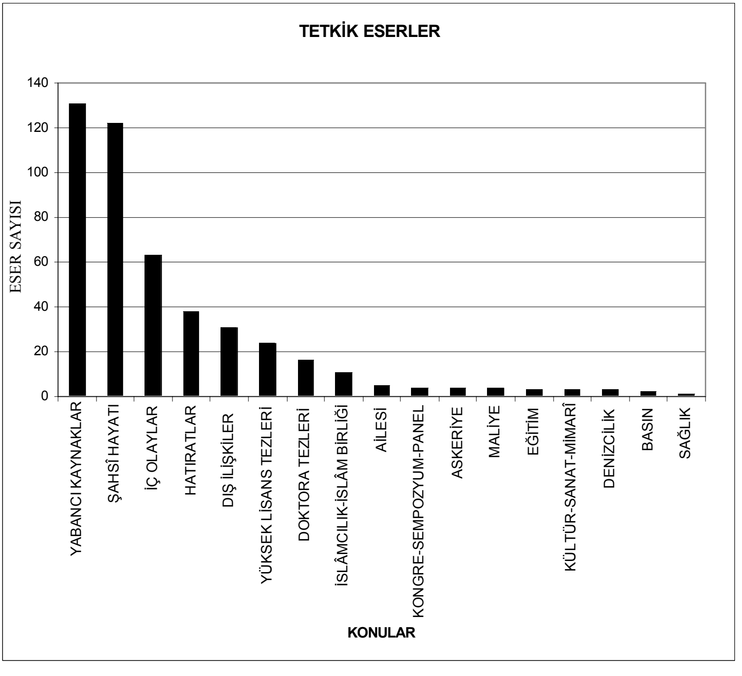
11. ÖZTUNA, Yılmaz; Sultan “II. Abdülhamid Han”, Türkiye Gazetesi, 23 Nisan 1991.

3. İnternet (Web)

1. http://www.ermenisorunu.gen.tr/

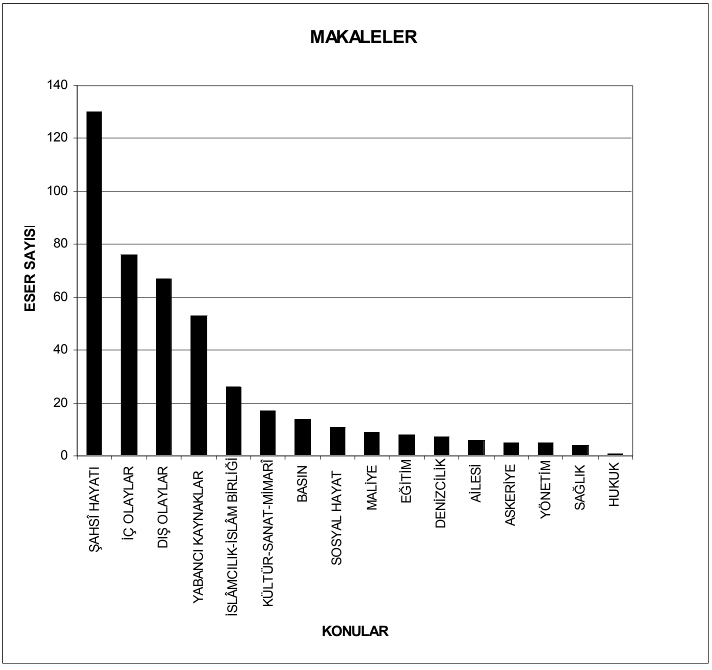
KONUSUNA GÖRE II. ABDÜLHAMİD HAKKINDA YAZILAN TETKİK ESERLER

KONU ADI	ADET
YABANCI KAYNAKLAR	131
ŞAHSÎ HAYATI	122
İÇ OLAYLAR	63
HATIRATLAR	38
DIŞ İLİŞKİLER	31
YÜKSEK LİSANS TEZLERİ	24
DOKTORA TEZLERİ	16
İSLÂMCILIK-İSLÂM BİRLİĞİ	11
AİLESİ	5
KONGRE-SEMPOZYUM-PANEL	4
ASKERİYE	4
MALİYE	4
EĞİTİM	3
KÜLTÜR-SANAT-MİMARÎ	3
DENİZCİLİK	3
BASIN	2
SAĞLIK	1
TOPLAM	**465**

KONUSUNA GÖRE II. ABDÜLHAMİD HAKKINDA YAZILAN MAKALELER

KONU ADI	ADET
ŞAHSÎ HAYATI	130
İÇ OLAYLAR	76
DIŞ OLAYLAR	67
YABANCI KAYNAKLAR	53
İSLÂMCILIK-İSLÂM BİRLİĞİ	26
KÜLTÜR-SANAT-MİMARÎ	17
BASIN	14
SOSYAL HAYAT	11
MALİYE	9
EĞİTİM	8
DENİZCİLİK	7
AİLESİ	6
ASKERİYE	5
YÖNETİM	5
SAĞLIK	4
HUKUK	1
TOPLAM	**439**

DİZİN